

Lars Rumar

Sakkunnigutlåtande i mål T 879-05 (Tåssåsenmålet), Hovrätten för Nedre Norrland

Bruket av historia i Tåssåsenmålet

En kritisk granskning

Historiker (fil.lic)

F.d. landsarkivarie vid landsarkivet i

Östersund samt förste arkivarie på

Riksarkivet i Stockholm

INNEHÅLL

1. Renen och skattefjällen	5
2. Befolkningsfrågan	
1. Framryckningsteorin	7
2. Lappförsamlingar och folkbokföring	10
3. Bebyggelseutvecklingen	
1. Nybyggen tränger sig fram	13
2. Avradsland och fåbodar	14
4. Lagar och förordningar	
1. Svårtolkade författningar	17
2. Förnyade tolkningssvårigheter	20
3. Författningar mot "kringstrykande" lappar	22
5. Gränsdragningsproblem	
1. Avradslandens innebörd och gränser	25
2. 1700-talets kartor	28
3. Oklara gränser	30
6. Avvittringen	
1. Den jämtländska avvittringens program	33
2. Kunde samerna hävda sin rätt?	37
3. Jordbrukets och nyodlingens prioritet	40
4. Skattefjällen avvittras	41

5. Avvittringens följder granskas	45
7. Renbeteslagen 1886	
1. Förarbetena	47
2. Proposition och riksdagsbeslut	51
8. Egen jämtländsk renbeteslag	52
9. Renbeteslagen 1898	
1. 1895 års lappkommitté	54
2. Renbetesfjällen och sedvanerätten på 1890-talet	57
10. Renbeteslagen 1928	
1. Undersökningarna 1912-1913	59
2. Undersökningarnas resultat	62
3. Lappfogden Abraham Staafs undersökningar	65
4. Lappkommitténs egna undersökningar	66
5. Utbredd acceptans av sedvanerätten	67
6. Propositionen och riksdagsdebatten	68
11. Sammanfattning	69
Käll- och litteraturförteckning	73
Kartbilagor	77

LARS RUMAR

BRUKET AV HISTORIA I TÅSSÅSENMÅLET. EN KRITISK ANALYS.

En av de sista dagarna i juli i år engagerades jag som sakkunnigvittne för samerna i Tåssåsenmålet. En del kunskap om ämnet hade jag med mig genom att jag för ett par år sedan var en av sekreterarna i "Gränsdragningskommissionen för renskötselområdet". Som sekreterare svarade jag för de historiska utredningarna och de historiskt inriktade kapitlen i betänkandet *Samernas sedvanemarkar* (SOU 2006:14). Sedan dess har jag tillsammans med en annan sameforskare, docent Lennart Lundmark, arbetat med en artikelsamling i närbesläktade ämnen. Ett av mina bidrag till denna artikelsamling gällde lagstiftningsarbetet kring de första renbeteslagarna. Under arbetet kom jag fram till övertygelsen att det fanns brister i det historiska underlaget för sedvanerättsmålen i södra Jämtlands län som varit till stor nackdel för samerna. Jag fann också att frågan om renbetesfjällens innebörd och gränser var av en sådan avgörande betydelse för renskötselns framtid i Jämtlands län, att den kräver en så allsidig genomlysning som är möjlig. Bilden har hittills varit ensidig. I avsikt att försöka bidra till att åstadkomma en mer balanserad bild åtog jag mig att vara sakkunnig i den rättsprocess som här är aktuell.

Gränsdragningskommissionen fick inte ta ställning till förhållanden som gällde Härjedalen eftersom lagakraftvunnen dom fanns där. Inte heller fick områdena för det pågående Tåssåsenmålet närmare beröras. Det var dock inte möjligt att helt undgå detta. En viss förkunskap har jag därför haft för det uppdrag jag nu åtagit mig. Till stora delar har dock denna promemoria medfört en betydande nyforskning. Sådan tar alltid tid. Jag har därför ännu inte haft möjlighet att göra en detaljgranskning av det omfattande och svåröverskådliga bevismaterial som föreligger från tingsrättsförhandlingarna. Det arbetet kommer att vara genomfört inför huvudförhandlingen i hovrätten, så att jag då mer i detalj kan uttala mig om åberopad bevisning i målet.

I stället har jag i detta utlåtande inriktat mig på att studera och beskriva de mera övergripande historiska processer som domen bygger på. Lika lite som parterna i målet har jag specifikt kunnat begränsa mig till material rörande de socknar som själva målet gäller. Det skulle ge alltför begränsade perspektiv. Liksom parterna bygger jag därför min analys på material som

gäller hela södra Jämtlands län. Tidsmässigt har jag inskränkt mig till tiden fram t.o.m. 1928 års renbeteslag.

1. Renen och skattefjällen

All diskussion om renskötsel måste utgå från renens vanor och behov. På vintern föder den sig huvudsakligen på renlav. Tillgången på renlav bestäms av de naturliga förutsättningarna, men tillgången påverkas också av trycket från det omgivande samhället, det interna betetrycket och inte minst väderförhållandena under olika år. På grund av isbeläggning på laven, s.k. ”flen”, hård skare eller djup snö, tvingas renen vissa år söka sig till områden utanför dens vanliga vinterbetesmarker.

Att det förhåller sig på detta vis är en gammal sanning som myndigheter och privatpersoner även långt tillbaka i tiden känt till. Statens officiella ståndpunkt i frågan kan sägas ha blivit fastställd i ett kungligt brev den 22 juni 1859. Anledningen var den att ett antal nybyggare i Norrbotten hävdade att en förordning den 21 december 1857, som innebar att andras ”hemdjur”, d.v.s. tamboskap, inte utan tillstånd fick komma in på en bondes marker. Detta gällde, menade nybyggarna, även renar. Förordningen 1859 tillkom som en dementi av att detta varit lagstiftarens avsikt. Renen är ett halvilt djur och inte ett ”hemdjur” som kan hållas bakom stängsel eller utan vidare kan styras till vissa avgränsade områden.¹

Markägarnas ståndpunkt i Tåssåsenmålet, liksom i mål nr T 58-96 där Hovrätten för Nedre Norrland meddelade dom den 15 februari 2000, (sedvanerättsmålet i Härjedalen), tycks vara att renen är ett ”hemdjur”. Man anknyter därvidlag till den hållning markägarna intog i den s.k. ”kulturkampen” i Härjedalen på 1870-talet. Där hävdade de med eftertryck att 1857 års förordning även gällde renar och de ville inte höra talas om 1859 års kungliga brev med dess motsatta innehåll.²

En konsekvens av denna inställning är att man hävdar att samerna kan hålla sina renar inom renbetesfjällen, året om. En jämförelse med förhållandena i de två nordliga länen i Sverige ger perspektiv på detta ställningstagande. I Västerbottens län fanns i äldre tid både fjällsamer och skogssamer. De senare försvann i mitten av 1800-talet. I Norrbottens län finns fortfarande skogssamer kvar, men fjällsamerna utgör en majoritet. Fjällsamernas skatteland i båda länen låg alltid i fjällområdet, där deras vår-sommar-och höstbeten låg. Spåren av den gamla

¹ SOU 2006:14 s. 181 f.

² SOU 2006:14 s. 168 ff.

skattelandsindelningen finns ännu kvar. Endast vår-, sommar- och höstlanden är fastställda i samebyarnas nuvarande byordningar. Så långt möjligt (undantag finns i Norrbotten) har länsstyrelserna undvikit att föreskriva någon indelning av vinterbeteslanden.

I markägarnas bevismaterial påstås att fjällsamerna normalt hade egna vinterskatteland, dit renarna fördes på vintern.³ Detta var dock rena undantag. Endast ett fåtal sådana vinterskatteland är kända. De härrör från mitten av 1800-talet och var ett resultat av att konkurrensen om markerna hårdnat, främst på grund av nybyggeskolonisationen. Det vanliga var annars att fjällsamerna oberoende av sina och andras skatteland vintertid flyttade fritt inom skogslandet i första hand inom Lappland, men vissa år även ned till Bottenhavskusten.

Någon form av ersättningssystem tycks ha funnits på så sätt att samerna ibland betalade "landlega" för bruk av annan sames skatteland, eller till bönder i området utanför lappmarksgränsen i den mån deras skattehemman berördes.⁴ Oftast torde det ha rört sig om utbyte av tjänster och produkter, inte penningavgifter.⁵

Fjällsamernas skatteland i Västerbottens och Norrbottens län hade i grunden samma konstruktion som skattefjällen i Jämtlands län. Man betalade skatt – motsvarande avrad i sistnämnda län - för nyttjande av ett område. I Västerbottens och Norrbottens län omgavs fjällen av stora ödemarker som staten definierade som kronomark. Även när dessa områden koloniserades av nybyggen under 17- och 1800-talen bibehöll samerna rätten att låta vinterbeta sina renar där. Denna rätt fanns kvar även efter avvittringen. I den stadga 1873 som reglerade avvittringen i lappmarkerna föreskrevs att samerna skulle behålla betesrätten även på sådan mark som genom avvittringen blev privat.

Även om grunderna för nyttjandet av skattefjällen i Jämtlands län var desamma som för lappskattelanden längre norrut, fanns det väsentliga skillnader. De gällde främst områdena nedanför fjällen. I Jämtlands län fanns en bondebebyggelse långt upp mot fjällen redan på medeltiden. De många medeltida socknarna i området vittnar om det. Bönderna var i regel självägande bönder. Antalet kronohemman var, till skillnad från i de nordliga länen, ganska litet. Kronan räknade sig som ägare till de stora outnyttjade skogs- och fjällområdena utanför byarna. Ytmässigt utgjorde de huvuddelen av länet.

³ Östersunds tingsrätts dom i mål T 977-04 meddelad den 8 augusti 2005 s. 98.

⁴ Filip Hultblad 1968 s. 84, 87, 91.

⁵ Åke Campbell 1948, utgåva 1982 s. 20 ff.

Betydande delar av dessa områden gjordes tillgängliga för bönderna mot betalande av en mindre skatt, s.k. "avrad". Inom "avradsländerna" fick bönderna tillgång till beten, slåtter, jakt och fiske. Skattefjällen var i grund och botten också ett slags avradsländ för vilka samerna betalade skatt. Någon gång kallas de också så i handlingarna.

En tredje särskiljande företeelse i Jämtlands län var avvitrningen. Den genomfördes tidigare här än i de andra norrländska länen och den var mycket mer generös mot bönderna än på andra håll. Förre riksarkivarien Bertil Boëthius talade i sin klassiska bok *Ur de stora skogarnas historia* om en ren "förskingring av de offentliga skogarna".⁶

Det är genom de s.k. avradsländerna som Jämtlands län mest skiljer sig från Västerbottens och Norrbottens län. Den fråga som här ingående måste diskuteras är vad avradsländerna betydde för de jämtländska samerna. När det gäller den norra delen av länet är saken tydlig. Samerna i Frostvikens och Hotagens fjäll har alltid vintertid flyttat långt utanför sina skattefjäll in på kringliggande avradsländ, ibland ända ned till jordbruksbygderna i Ångermanland, Medelpad, Hälsingsland och Jämtland. Beläggen för detta är många och entydiga.⁷ Eftersom det fanns skattefjäll även i norra Jämtland kan man egentligen redan därav dra slutsatsen, att det inte har funnits något principiellt förbud för samer att söka sig utanför skattefjällen under vintrarna. Den fråga som denna rättegång gäller är dock om sådana hinder funnits längre söderut och vad de i så fall bestod av. Först måste dock vissa demografiska förhållanden diskuteras.

2. Befolkningsfrågan

2.1. Framryckningsteorin

Stor kraft lades vid sedvanerättsmålet i Härjedalen ned på att genom arkeologisk bevisföring försöka klargöra samernas ålder i området. Samma material används i stort sett i Tåssåsenmålet. Eftersom både hovrätten i sedvanerättsmålet i Härjedalen och tingsrätten i Tåssåsenmålet ansett diskussionen svårbedömd och därför inte lagt någon vikt vid den, har jag heller inte anledning att göra det. Jag vill bara understryka, att det under det senaste

⁶ Bertil Boëthius 1917, s. 110 ff.

⁷ SOU 2006:14 s. 346 ff., 352 ff.

decenniet bedrivits omfattande arkeologiska undersökningar. De har lett till ny kunskap, som knappast stöder markägarnas påstående att samerna kom mycket sent till södra Jämtland.⁸

Det är under alla omständigheter odiskutabelt, att samer enligt skriftliga källor fanns i Härjedalen och angränsande bygder på 1600-talet. De 400 år som gått sedan dess är fullt tillräckliga för att etablera sedvanerätt. Egentligen räcker det med väsentligt mindre.

Utredaren i Gränsdragningskommissionen, lagman Jan Alvå, har menat att 90 års bruk är tillräckligt lång period för att etablera denna rätt. Enligt hans uppfattning kan diskussioner om sedvanerätt därför utgå från förhållandena 90 år före 1886 års renbeteslag d.v.s. omkring sekelskiftet 1800 och framöver.

Eftersom markägarna driver tesen att det är samerna som trängt sig in på redan etablerad bondemark finns det ändå anledning att något närmare diskutera frågan. Det är utan tvivel riktigt som markägarna säger att en bondebebyggelse bevisligen tog form i Härjedalen och Jämtland redan under järnålder och medeltid. Frågan är dock om detta förhållande utesluter samtidig samisk närvaro i området. Markägarna påstår detta och tar sin utgångspunkt i när samer första gången uppträder i skriftliga dokument. Man hänvisar bl.a. till andra och tredje delarna av "Jämtlands och Härjedalens historia", där det hävdas det inte skulle ha funnits några samer i Härjedalen före 1670.⁹

Årtalet torde vara fel. Den äldsta kända noteringen om samer härrör från åren 1610-1611.¹⁰ Tidsskillnaden är i och för sig inte av så stor betydelse, men den visar ändå att historieskrivningen om samernas sena ankomst vilar på skakig grund. Detta beror främst på metoden att utgå från äldsta kända skriftliga belägg. Professor Kjell Haarstad vid universitetet i Trondheim har i en bok om sydsamernas historia genom denna metod velat underbygga en gammal, genom åren mycket inflytelserik teori, som lanserades av landsmannen professor Yngvar Nielsen i slutet av 1800-talet. Den gick ut på att samerna invandrade i Sörtröndelag först under 16- och 1700-talen. Haarstad bygger vidare på denna teori genom en systematisk genomgång av skriftliga källor, framför allt kyrkböcker.

Eftersom Sörtröndelag geografiskt motsvarar Härjedalen och södra Jämtland har markägarna i såväl sedvanerättsmålet i Härjedalen som Tåssåsenmålet åberopat hans undersökning och

⁸ Inger Zachrisson 1997, *Samers markanvändning i Njaarke förr och nu*. Dokumentationsarbete 2004 (Östersund 2005). På norsk sida har omfattande undersökningar gjorts i södra Tröndelagen och de stödjer uppfattningen att samer fanns i området åtminstone sedan 1000-talet.

⁹ Bromé kunde stödja sig på tidens mest framstående sameforskare K.B. Wiklund som i en artikel i Festskrift till Eric Festin 1928 också hävdade att samerna kom till Härjedalen vid den här tiden.

¹⁰ Olof Jansson 1928. Olof Jansson var en framstående lokalhistoriker i Härjedalen.

dessutom, i förstnämnda rättegång, åberopat honom som vittne. Vid denna framförde 1:e bibliotekarie Anders Lööv stark kritik mot hans metod. Skriftliga källor speglar, menade Anders Lööv, administrationens expansion, inte samernas. Särskilt vände han sig mot Haarstads användning av notiser i kyrkoböcker. De speglar inte den verkliga förekomsten av samer eftersom de rörliga samerna var svåra att fånga in i folkbokföringen. Identifikationsproblemen är också stora eftersom samer i det sydsamiska området i regel infördes i kyrkböckerna med svenska namn.

Det är lätt att underskatta Anders Lööv som forskare. I forskarsamhället hade han inte samma status som en professor. Anders Lööv var emellertid en mycket kunnig och minutiöst noggrann forskare som, till skillnad från Haarstad, ägnade en stor del av sitt liv åt forskning om sydsamerna. De viktigaste slutresultaten av hans forskningar kom tyvärr aldrig i tryck på grund av den cancersjukdom som till slut ändade hans liv.

Min uppfattning är att Anders Löövs kritik är mycket relevant. Jag begränsar mina kommentarer till hans kritik av kyrkböckerna, eftersom jag är mest förtrogen med detta källmaterial. Under en period av mitt liv bedrev jag forskningar i Offerdals församlings dödböcker före de särskilda lappförsamlingarnas tillkomst i mitten av 1700-talet. Då noterade jag hur rudimentära prästens kunskaper om avlidna samer var. Medan han kunde skriva utförliga nekrologer över avlidna bofasta ortsbor var han ytterst kortfattad när det gäller samer. Åldern angavs oftast endast ungefärligt och ibland kände prästen inte ens till hela namnet på den avlidna. För mig styrker denna min erfarenhet Anders Löövs uppfattning.¹¹ Svårigheterna att med någon noggrannhet avgöra befolkningens storlek före mitten av 1700-talet är stora redan när det gäller den bofasta befolkningen. De är ännu större när det gäller samerna.

För den som hävdar uppfattningen att samerna kom till Härjedalen först i slutet av 1600-talet finns det också anledning att fundera över hur det kan komma sig att det vid den tiden redan fanns samer söder om Härjedalen. Prosten Olof Johan Broman i Rogsta i Hälsingland (1676-1750) skriver om detta i sitt stora verk *Glysisvallur*. "För them efterkomandom til kunskap" ville han berätta att det förr i tiden vistades många lappar i Hälsingland. När de kom dit kunde han inte säga. "Men", skrev han, "the flyttade af och an, ifrån thet ena Landet och Socknen til

¹¹ Frågan om samernas utanförskap har mera ingående behandlats av Rolf Sjölin i boken "Samer och samefrågor i svensk politik. En studie i ickemakt" (Gällstad 1996)

thet andra, utan någon ordning, i anseende til Politiska Ståndet; uti Hushållsståndet och Ecclesiastiken".¹²

Dessa lappar, som tycks ha försörjt sig som en slags nomadiserande skogslappar med små renhjordar, blev offer för den fördrivningspolitik som länsstyrelserna i Gävleborgs och Kopparbergs län bedrev under första hälften av 1700-talet. Detsamma gäller de grupper av samer som fanns i skogarna i nordvästra Dalarna. De hade funnits där åtminstone sedan början av 1600-talet, men ingen har med säkerhet kunnat avgöra deras ålder.¹³ Det har tagits som självklart att de kommit till områdena norrifrån under 1600-talet, men ingen vet egentligen, eftersom skriftliga källor från tiden före 1600-talet saknas. Samerna kan mycket väl ha funnits där långt tidigare. Docent Ingvar Svanberg är den som grundligast undersökt denna grupp av samer. Han har i kyrkoarkivalier funnit belägg för att de fanns redan i mitten av 1600-talet i Dalarna, Hälsingland, Västmanland och norra Uppland. Äldre kyrkböcker än så finns inte.¹⁴

2.2. Lappförsamlingar och folkbokföring

Överlantmätare Valfrid Larsson hävdar på ett ställe i markägarnas bevismaterial att samerna var skyldiga att besöka och kyrkoskriva sig i den församling där deras skatteland låg.¹⁵ Han hänvisar där till de stränga bestämmelser mot "kringstrykande" på skogarna som fanns i olika skogsordningar (1647, 1664, 1734). Valfrid Larsson har helt missförstått innebörden av dessa bestämmelser. Skogsordningens bestämmelser riktar sig mot sådana saker som olagliga upptagande av nybyggen och mot svedjande i skogarna. De riktar sig inte mot samernas flyttningar med sina renhjordar.

För utnyttjandet av det inre av Norrland var staten i äldre tid starkt beroende av samerna och den hade inte alls den negativa inställning till samernas näring som Valfrid Larsson antyder genom sitt okritiska anammande av uttrycket "kringstrykande". Redan i ett brev 1328 förbjöd drotsen Knut Jonsson någon att hindra lapparna i deras jakt och att hindra de birkarlar

¹² Olof Joh. Broman, tryckt utgåva 1954 s. 235

¹³ Axel Boëthius 1923 s. 20 ff. Ernst Manker analyserade vid en inventering av Idrelapparna 1943 även uppgifterna om lapparna i Dalarna att mycket tydde på att, åtminstone de som fanns i norra Dalarna, var fjällappar. Han betvivlade den i forskningen vid denna tid förhärskande uppfattningen att lapparna invandrat norrifrån och kommit till Härjedalen Dalarna först på 16–1700-talen. Han pekade bl. a. på att fynd av ett samiskt föremål daterat till 1300-talet gjorts i Hedmark i Norge på andra sidan riksgränsen. Manker 1980.

¹⁴ Ingvar Svanberg 1981

¹⁵ Svegs tingsrätts aktbilaga 71 s. 14, 47, 52

(handelsmän) som besökte lapparna i norra Sverige.¹⁶ Många av de produkter som skeppades från de norrländska – och Norska – kuststäderna kom från samer. För transporter av de värdefulla produkterna från lappmarkerna och av varor från den norska kusten var samerna med deras renar och ackjor oundgängliga.¹⁷ Bergshanteringen i Norrland var långt in på 1800-talet beroende av renarna som transportdjur och borgarståndet värnade i Riksdagen starkt om samerna och rennäringen.¹⁸

De problem med lapparnas kringflyttande som prosten Broman i Hälsingland ondgjorde sig över, gällde emellertid även lapparna norrut. Det var inte heller här någon ordning på dem, vare sig i ”politiken” eller ”ecklesiastiken”. När den svenska staten under 16- och 1700-talen började ta ett fastare grepp om lappmarkerna och intensifierade missionen bland samerna blev kyrkan och folkbokföringen viktiga instrument. I Västerbottens och Norrbottens lappmarker (Lappland) ordnade man det så att lappmarksförsamlingar bildades på platser nära lappmarksgränsen, dit lapparna nästan varje år kom på väg till sina vinterbeten i och utanför lappmarken.

I Jämtlands län var flyttningsmönstren annorlunda. Man kunde inte utpeka ”lappförsamlingar” av samma slag som längre norrut eftersom området redan var täckt av gamla bondsocknar. Lapparna rörde sig mellan olika församlingar som existerat sedan lång tid tillbaka och det var svårt att utpeka särskilda ”hemförsamlingar” för dem. Därför bildades ”lappförsamlingar” med ansvar för kyrkobokföring och kristendomsundervisning för lappar i större områden än en socken. Den första var Föllinge lappförsamling som tillkom 1746 ”för de i Hammerdals, Lits och Offerdals pastorater af och an flyttande lappar”. Prästens ansvarsområde kom dock under den första tiden att vara större än så. Då omfattade Föllinge lappförsamling även lapparna i Härjedalen och södra Jämtland. Med tidens usla transportförhållanden var hans uppgift i det närmaste omöjlig. Han kunde på sin höjd besöka de sydliga områdena en gång om året. För att lätta prästernas börda skapades 1770 Hede lappförsamling för lapparna i Hede, Oviken och Undersåker. Själavården bland Åres, Kalls och Offerdals lappar anförtroddes tills vidare åt prästerskapet i Undersåker.¹⁹ Ytterligare en lappförsamling bildades 1842 då Frostvikens lappförsamling bildades. Föllinge lappförsamling bytte tio år senare namn till Hotagens lappförsamling.

¹⁶ Svenskt Diplomatarium DS 2676, brevnnummer 3558

¹⁷ Lennart Lundmark 1982 och SOU 2006:14 s. 97 ff., 104 ff. och där angiven litteratur.

¹⁸ Se särskilt diskussionerna vid 1828/1830 års riksdag.

¹⁹ Carl J.E. Hasselberg 1933 s. 15 ff. Anders Lööv 1996 s. 7 ff.

De jämtländska lappförsamlingarnas tillkomst och existens i två hundra år – de upphörde 1942 - är i sig ett bevis för att jämtlandssamernas nomadism var något man accepterade och måste ta hänsyn till. Det var inte något otillåtet "kringstrykande" det var frågan om.

Kyrkobokföringens kvalitet kunde dock inte bli särskilt hög när prästerna skulle överblicka så stora områden och en så rörlig befolkning. En successiv förbättring ägde rum, men pastorerna fortsatte länge att ha påtagliga problem med samer som uteblev från utlysta möten eller gick i andra kyrkor än de förväntades.²⁰ Fil. dr. Lars Thomasson har på ett inträngande sätt analyserat alla de svårigheter man möter när det gäller att få fram tillförlitliga befolkningsuppgifter för de jämtländska lappförsamlingarna. Med all reservation för svårigheterna, särskilt för äldre tid, har han tagit fram siffror för den samiska befolkningsutvecklingen. Enligt hans uppskattning fanns det 412 samer i Jämtlands län 1758 och 778 år 1850.²¹ Under samma tid växte länets befolkning i dess helhet från 19 862 individer till 52 271 individer. Den samiska befolkningen fördubblades alltså, men den övriga befolkningen nära nog tredubblades. Efter 1850 blev denna skillnad ännu mer markant i det att länets befolkning år 1900 uppgick till 111 391 personer, medan den samiska befolkningen stagnerade eller rent av minskade.²² I absoluta tal rör det sig om en gigantisk skillnad mellan samer och bofasta.

För Jämtlands och Härjedalens lappmarker förde Föllinge lappförsamling en husförhörlängd 1746-1757. Därefter är det mycket ojämnt. Den äldsta bevarade husförhörlängden för Hede lappförsamling omfattar åren 1826-1853 och har utgivits av Anders Lööv.²³ Den uppvisar åtskilliga brister, men är ändå den bästa källa som existerar rörande samernas befolkning i Härjedalen. Det är alltså först ett stycke in på 1800-talet som man kan räkna med en mer tillförlitlig folkbokföring. Den är dock ingalunda heltäckande och detsamma gäller Undersåkers lappförsamlings folkbokföring av samer. Förmodligen är det av denna anledning som befolkningsuppgifter för Hede lappförsamling ingår i den officiella befolkningsstatistiken först från 1865 och för Undersåkers lappförsamling från 1880. Antalet lappar i förstnämnd församling 1865 var 164 individer. År 1900 hade siffran sjunkit till 146. Antalet lappar i Undersåkers lappförsamling 1880 var 218 medan det år 1900 var 260.

²⁰ Lappförsamlingarnas präster omnämnde ofta detta problem i sina ämbetsberättelser exempelvis i Jacob Åmans i Föllinge ämbetsberättelse 1761 i Direktionens för Lappmarkens Ecklesiastikverks arkiv vol. E:13 (RA)

²¹ Lars Thomasson, Om lapparna i Jämtland och Härjedalen. Folkmängden och dess förändringar under ett århundrade, Acta Lapponica XII, Uppsala 1956, s. 41

²² Jämtlands och Härjedalens historia del IV s. 68, 429

²³ Anders Lööv i utgåvan Hede lappförsamlings husförhörlängder 1826-1898 (1996)

Den bofasta befolkningen redovisas i Tabellverket från 1805. Jag har sammanställt siffror för de socknar som närmast berörs av denna rättegång, nämligen Bergs, Ovikens, Åsarnas, Rätans, Klövsjö och Vemdalens socknar. Det visar sig då att den bofasta befolkningen i detta område växte från 3577 år 1805 till 9069 år 1900. Det var alltså även i södra Jämtlands län frågan om nästan en tredubbling.²⁴

Det är anmärkningsvärt att markägarna i sin argumentering ägnar befolkningsfrågan i dess helhet så ringa intresse. All kraft läggs ner på att försöka visa att det är den jämförelsevis mycket lilla gruppen renskötande samer som expanderat och försökt tränga sig in på böndernas marker. Man förvånas över att de 6000 nytillkomna bofasta personerna i de nämnda socknarna inte skapat någon press på markerna, endast de fåtaliga samerna.

Det förtjänar att nämnas i sammanhanget att den norska högsta domstolen i sin dom 1997 om renbetesrätt i Selbu, ett område på samma breddgrad som Klövsjö och Rätan, tog avstånd från Yngvar Nielsens och Kjell Haarstads "framryckningsteori" och betecknade den som en oanvändbar grund för ställningstagande i en rättsprocess om sedvanerätt idag.²⁵ Markägarna i Tåssåsenmålet bygger däremot i hög grad sin argumentering på just denna teori.

3. Bebyggelseutvecklingen

3.1. Nybyggen tränger sig fram

Markägarna finner stöd för sin uppfattning att samerna trängt sig in på den bofasta befolkningens marker i ett vittnesmål vid rättegången i sedvanerättsmålet i Härjedalen av professor Sten Rudberg. Denne publicerade 1957 den utmärkta doktorsavhandlingen "Ödemarkerna och den perifera bebyggelsen i inre Nordsverige" som utförligt beskriver nybyggeskolonisationens expansion i det inre av Norrland. Professor Rudberg kom med tanke på innehållet i avhandlingen med ett mycket överraskande vittnesmål. Han hävdade att samerna missförstått hans avhandling och hans kartor och att "Sverige i första halvan av 1800-talet var ungefär färdigbyggt med hänsyn till den tidens nyttjandemetoder".²⁶ Detta skulle då även gälla de till stora delar glesbefolkade landskapen Härjedalen och Jämtland. Någon plats för fler samer skulle inte ha funnits.

²⁴ Emigrationsutredningen 1910, bil.V s. 347 ff.

²⁵ Norges Høiesterett dom den 24 oktober 1997 i sak Inr 61 1997, nr 96/1996 s. 13 ff.

²⁶ Östersunds tingsrätts dom i mål T 977-04 meddelad den 8 augusti 2005 s. 117

Det går lätt att motbevisa Sten Rudberg med de kartor över bebyggelseutvecklingen som han själv utarbetat och som utgör bilagor till hans avhandling. Professor Rudbergs kartor visar den permanenta bebyggelsens utveckling under perioderna 1750-1800, 1801-1850 och 1851-1900. De bebyggelseenheter i form av bondgårdar, torp, nybyggen o dyl. med fastboende familjer som fanns vid början av varje period markeras med svarta prickar, de nytillkomna med röda.

Jag har avgränsat ett område som sträcker sig från Storsjöns sydspets och västerut till riksgränsen och söderut till breddgraden i höjd med Klövsjö-Rätan och därifrån västerut till riksgränsen. Så långt jag ser av kartorna fanns det år 1750 inom detta område 38 permanenta bebyggelseenheter. Under följande halvsekel ökades de med 12, under åren 1801-1850 med 24 och under halvseket 1851-1900 med 23 enheter. Det betyder att 60 % av områdets bebyggelseenheter tillkom efter 1750.

Ännu intressantare blir dessa uppgifter om man redovisar dem på karta (karta 1). Jag har begränsat mig till perioden 1750-1850 eftersom den omfattar tiden före och omkring avvitrningen. Kartan visar med all önskvärd tydlighet att det ägde rum en kraftig expansion av permanent bebyggelse upp mot fjällområdet under denna tid. Bilden är exakt densamma som redovisats av kulturgeografen professor John Frödin i hans "bygdestudier" i norra Jämtland (karta 2).²⁷ Att det var det gängse mönstret för hela Norrlands inland framgår f.ö. av många undersökningar, inte minst professor Rudbergs egen avhandling 1957.

Nu påpekar professor Rudberg, att punkterna i hans kartor avser bebyggelseenheter, inte befolkningsstorlek. Detta är ett mycket välmotiverat påpekande, som dock borde ha lett fram till en djupare analys än den han redovisar. Befolkningstillväxten tog sig länge uttryck främst i en förtätning inom de gamla byarna.²⁸ Fodertillgångarna i närområdet kring de gamla gårdarna och byarna blev därigenom satt under allt större press. För att lätta på betestrycket utnyttjade man de s.k. avradslanden till sommarbeten för boskapen. Där uppförde man i ökande mängd fåbodar. Professor Rudberg nämner detta i sin avhandling, men inte i sitt vittnesmål. Utbyggnaden av fåbodar är emellertid inom det område vi här diskuterar av minst lika stor betydelse som tillkomsten av nybyggen.

3.2. Avradsland och fåbodar

²⁷ John Frödin 1927 s. 61

²⁸ Jan Eric Almquist 1928 s. 404 ff.

Beträffande nybyggena vet vi ganska mycket om den geografiska spridningen. Fäbodväsendet har blivit mindre undersökt i detta avseende (många andra aspekter är väl belysta). Klövsjö sockens fäbodar har emellertid blivit föremål för en ingående analys av professor Lars Kardell och bonden och läraren Mats Olofsson.²⁹ De konstaterar att fäbodar fanns i socknen redan på medeltiden. Det var dock först efter mitten av 1700-talet som fäbodväsendet tog riktig fart. En tydlig parallellitet med utbyggnaden av nybyggen föreligger alltså. Högkonjunkturen för fäbodarna i Klövsjö socken inträffade under perioden 1870-1920 efter laga skiftet av skogsmarken. Utvecklingen har, skriver författarna, huvudsakligen styrts av befolkningstillväxten. I Klövsjö socken uppkom totalt 76 olika fäbodvallar, men det är lite oklart i vilken kronologisk ordning det skett.

Klövsjö avradsland bestod av Klövsjöfjället och var, till skillnad från Ovikens och Rätans avradsland, kollektivt brukat av Klövsjö kyrkby. Utnyttjandet bestämdes efter allt att döma på lokal nivå genom bönderna själva. Utdelningen av avradsland inom Ovikens socken ägde däremot, åtminstone till en början, rum genom beslut av länsstyrelsen. Detta gör att det för Klövsjös del är svårt att få grepp om hur många fäbodar, slättermarker och beteslotter det egentligen rörde sig om och när de kom till. Källmaterialet sviker åtskilligt på den punkten. Författarna påpekar att 11 fäbodar blev inritade på karta och beskrivna i samband med avvitringsprocessen 1835 medan författarna genom sina undersökningar kommit fram till att det vid denna tid fanns 51 fäbodar inom socknen. Att döma efter den karta som författarna upprättat fanns mycket få fäbodar på avradslandet, men däremot många i områdena närmare kyrkbyn (karta 3).

Markägarna har som bevismaterial inlämnat en omfattande och svåröverblickbar avskriftsamling som överlantmätare Valfrid Larsson skapade under sitt flera decennier långa arbete för staten i skattefjällsmålet. Avskrifterna avser inte bara Härjedalen och södra Jämtland utan även områden i övriga Jämtland. Därutöver åberopar man ett antal avskrifter som jur.dr. Gunnar Prawitz gjorde i samband med samma mål.³⁰

Det har varit omöjligt för mig på den korta tid som stått till mitt förfogande att tränga in i och analysera hela detta bevismaterial. Jag har i stället valt att koncentrera mig på en undersökning av Ovikens socken, där Tåssåsen renbetesfjäll till större delen ligger. Besluten rörande avradslanden i Ovikens socken fattades, som nämnts, av länsstyrelsen. Efter

²⁹ Lars Kardell och Mats Olofsson 2000 s. 10 ff.

³⁰ *Renbetesfjällen 1-V*. Utredning av Gunnar Prawitz. Samernas domstolsinlägga II den 22 juni 1967 till skattefjällsmålet.

Brömsebrofreden 1645, då Jämtland och Härjedalen blev svenska, ville kronan "ramnsaka" vilka avradsland det fanns från den norska tiden: Bönderna skulle som bevis för sin nyttjanderätt uppvisa sina "böxelbrev" - den norska motsvarigheten till avradsbrev. På grundval av undersökningen upprättades 1666 en avradslängd, som får förmodas spegla tillståndet vid denna tid.

Uppgifter om resolutionsår och resolutionsdatum noterades därefter i jordeböckerna. Enligt jordeböckerna 1748, 1768, 1795 och 1815 fanns det i Ovikens socken 22 avradsland. Man får bilden av ett fullständigt oföränderligt tillstånd. Detta är typiskt för denna typ av källa. Jordeböckerna ger i regel en mycket statisk bild som döljer den verkliga utvecklingen. Enligt jordeböckerna 1748-1815 fanns det under alla dessa år 99 hemman som utnyttjade avradsland i Ovikens socken. Var och en inser att detta inte speglar verkligheten. Hemmansnumren låg till grund för beskattningen, den s.k. jordeboksräntan, men behövde uppenbarligen inte revideras efter den starka befolkningsökningen i byarna.

Specialjordeboken 1825 brukar anses vara den utförligaste och noggrannaste av alla jordeböcker. Enligt den fanns det då 54 avradsland. Därav härrörde 6 från 1666 då avradslängden lades upp. Huvuddelen av de övriga byggde på resolutioner från decennierna 1750-1770. Hur man skall tolka denna tidsmässiga koncentration till några få decennier är inte lätt att säga. En förklaring kan vara att avvitrningen vid denna tid var aktuell och att myndigheterna ställde krav på bättre redovisning. Nu blev denna tidiga avvitrning lagd på is. Det skulle kunna förklara varför det finns så få resolutioner efter dessa tre decennier under 1700-talet. Först i samband med den sena avvitrningen under 1820-talet blev frågan åter aktuell och det kan förklara den högre siffran i 1825 års jordebok.³¹

Avradslanden fyllde i stort sett ut hela området från Storsjöns strand upp till Hundhögs- och Tåssåsfjällen. Jordeböckerna lämnar upplysningar om vilka som utnyttjade dem. Ett stort antal bönder var involverade. Största antalet hörde naturligtvis hemma i Ovikens socken (ca 40 %) socken, men många kom också från Sunne, Hackås och Näs (ca 15 % vardera) och enstaka även från Hallen, Frösön, Myssjö och Brunflo socknar. Enligt jordeböckerna 1768, 1795 och 1825 var drygt 60 byar och omkring 150 enskilda hemman involverade. (Det exakta antalet kan inte anges utan ingående studier eftersom några hemman brukade mer än ett avradsland).

³¹ Valfrid Larssons avskrifter av resolutionerna, Östersunds tingsrätts aktbilaga 59 med bilagor

Uppgifterna är i stort sett oförändrade över perioden beroende på att de, som nämnts, är knutna till hemmansnumren. En stor förändring i form av hemmansklyvningar och torpanläggningar ägde dock med all säkerhet rum i de aktuella byarna. Siffror för ökningen av sådana saknas för Ovikens socken, men i en annan jämtlandssocken, Mattmar, ökade antalet hemman med 50 % mellan åren 1749 till 1772.³² Sannolikt var den ännu snabbare därefter. Därtill kom en snabb tillväxt av antalet torp. Om man kan lita på mantalslängdernas uppgifter ökade antalet sådana i Jämtland som helhet från 280 år 1770 till 1250 år 1810, alltså en fyrdubbling. Jordeböckernas uppgifter döljer med all säkerhet en starkt ökad trängsel på avradslanden lika väl som i byarna.³³

Den ökade trängseln på avradslanden skapade naturligtvis spänningar. De speglas i de många tvistemålen vid domstolarna.³⁴ Av bevismaterialet i Tåssåsenmålet kan man få intrycket att tvisterna huvudsakligen gällde samers intrång på bofastas marker. Så var ingalunda fallet.

Stridigheter mellan bofasta av olika slag dominerar i materialet. Däremot var samernas ställning mera utsatt på grund av att de stod utanför by- och sockengemenskapen. Flera källor låter oss ana att de kan ha förträngts från gamla betesmarker. Abraham Hülphers berättar i sin Härjedalsbeskrivning från 1777 att "Helsingelappar" förr skulle ha färdats genom Svegs pastorat mot fjällen, men att de nu mot 10 daler silvermynts vite var förbjudna att komma ditåt.³⁵ Beträffande Mittådalssamerna berättar en tysk resenär 1799 att de i äldre tid på sina årliga vandringar kom längre österut mellan Härjedalen och Jämtland. "Nu när det drivs mer boskapsskötsel i dessa trakter", skriver han, "är de vid böter förbjudna detta".³⁶

4. Lagar och förordningar

4.1. Svårtolkade författningar

De nämnda berättelserna antyder att det fanns kungörelser och författningar som begränsade samernas rörelsefrihet. Här kommer vi in på ett område som kan te sig enkelt och klart, men som i verkligheten är mycket oklart och komplicerat. Det entydiga regelsystem som markägarna åberopar fanns inte.

³² Jämtlands och Härjedalens historia, fjärde delen s. 85ff.

³³ Jordeböcker i Kammarkollegiets arkiv (RA) men finns också i Jämtlands läns landskontors arkiv (ÖLA)

³⁴ Kardell och Olofsson 2000, s. 45, Gösta Ullberg 1933 s. 43

³⁵ Abraham Hülphers 1777, s. 32

³⁶ Johann Wilhelm Schmidt 1801, svensk utgåva 1992, s. 91

Överlantmätare Valfrid Larsson framhåller, som nämnts, vilka stränga bestämmelser som gällde i skogsförordningarna mot folk som strök omkring och olagligen slog sig ned på skogarna. Han antyder att de just genom sin stränghet efterlevdes. Så var det emellertid inte alls. Många nybyggen anlades utan tillstånd i skogarna, inte minst av invandrare finnar. De avmättades och skattades ofta först långt senare – utan att nybyggarna vare sig slängdes i fängelse eller halshöggs. Syftet med de stränga straffbestämmelserna var att skrämja. Statsapparaten var jämfört med nutiden minimal, kommunikationerna usla och möjligheten för de fåtaliga ämbetsmännen att övervaka allt som hände i de stora skogarna i norra Sverige ytterst begränsade. Skrämsel och stor brutalitet i de få fall man slog till var, ”androm till varmagel”, den metod man använde för att kompensera för statsapparatsens svaghet.

Ett förhållande som man också måste komma ihåg är att ytterst få kungliga beslut och landshövdingeres resolutioner trycktes. Man skall alltså inte tro att man genom att enbart gå till tryckta författningssamlingar får en fullständig överblick över vad som gällde. Särskilt är detta förhållandet med Norrland, dit tryckerier kom först ett gott stycke in på 1800-talet. Metoden att sprida de otryckta kungörelsernas budskap var att läsa upp dem från predikstolarna och sedan bevara dem i kyrkoarkiven. Inte ens de i detta sammanhang så viktiga avvitringsstadgorna för Jämtlands län kom i tryck då de skulle tillämpas. Det skedde först senare i en tryckt författningssamling 1862.³⁷

Detta lämnade naturligtvis utrymme för glömska, missförstånd – och ibland direkt manipulation. Jag har själv gjort en undersökning av de bestämmelser som utfärdades om skyldighet för nybyggare och bönder inom områden som berördes av samernas vinterflyttningar att inhägna sina höhässjor, detta för att skydda dem mot skadegörelser genom renar. De äldsta bestämmelserna hade lokal karaktär och gällde inom ett tingslag. År 1801 utfärdades en länskungörelse som gällde hela Västerbottens län (som då omfattade även nuvarande Norrbottens län). Den föll dock snabbt i glömska så att länsstyrelsen 1818 måste utfärda en ny länskungörelse med påminnelse om att 1801 års bestämmelser fortfarande gällde.

År 1825 och 1831 utfärdade Kungl. Maj:t sedan bestämmelser om hägnadsskyldighet som gällde i hela Norrland, även Jämtland. Också dessa bestämmelser fick dock dålig genomslagskraft. Paragrafer om hägnadsskyldigheten infördes sedan i 1886, 1898 och 1928 års renbeteslagar men de blev sällan efterlevda. Först i 1971 års rennäringslag försvann de av

³⁷ C.R. Ekström 1862

den anledningen att det gamla ärjemarksbruket med myrslåtter försvunnit och bestämmelserna därigenom blivit överspelade.³⁸

Det är inte helt lätt att veta vilka bestämmelser som de två författarna Abraham Hülphers och Johann Wilhelm Schmidt avsåg när de talade om förbud för samer att besöka vissa områden. Det finns dock en författning som är misstänkt, i varje fall när det gäller Schmidts uppgift 1799. Det rör sig om en länskungörelse som utfärdades den 28 november 1783 av länsstyrelsen i Gävleborgs län, dit Härjedalen vid denna tid hörde. Särna sockenmän hade av någon anledning, understödda av länsstyrelsen i Kopparbergs län, framfört klagomål över de olägenheter som skapades av att lappar med renar slagit sig ned på Funäsdalens, Råndalens och Tännäs byars skogar i Härjedalen. Landshövdingen i Gävle hade låtit undersöka saken och kommit fram till att kungl. resolutionen den 22 oktober 1723 på "prästerskapets besvär över lapparnas tiggeri och kringstrykande i socknarna" och kungl. Förordningen den 1 december 1748 i samma ärende var tillämpliga på dessa lappar. De hade enligt länsstyrelsen, i strid med dessa förordningar, nedsatt sig på de klagande byarnas skogar och skulle därför åläggas att omedelbart avflytta därifrån "till den rätta lappmarken".

Länskungörelsen 1783 saknade dock stöd i ett 30 år tidigare fattat beslut av Kungl. Maj:t. År 1756 hade riksdagsmannen Per Olofsson på allmogens i Härjedalen vägnar inlämnat enskilda besvär till Riksdagen med ansökan om "att få hafwa sina gamla Skogs nyttingar fredade från intrång af Fjäll Lapparna, eller om de ey af urminnes wanlighet få opåtalt nyttja sådane tracter, att då häldre än Lapparne, efter laga undersökning, för them få betala en skälig afrad". Kungl. Maj:t avslog i resolution den 2 oktober 1756 (§7) denna ansökan med motiveringen att Kungl. Maj:t inte ville tilldela allmogen ensamt dessa skogsnyttingar att "framgent opåtalat nyttja, ehuru de sig erbjuda, betala någon wiss afrad för them". Det skulle, heter det vidare i beslutet, vara riket till förmån "om Fjäll-Lapparne kunde dragas på denna sidan (därmed avses förmodligen den norska gränsen) och efterhand sättja sig neder, hwarigenom den trackten alt mer och mer blefwe peuplerad och bebodd".³⁹

Problematiken kan ytterligare belysas genom att studera tvisterna kring skogarna runt Storsjö och Vemdalen, Särvfjället och Henvålen. Lappmannen Anders Jonsson hade ansökt om att mot en årlig avgift få använda nämnda områden vintertiden till bete för sina renar. Med

³⁸ SOU 2006:14 s. 176 ff., väsentligt utvidgad i en artikel "Kampen om hässjorna" som antagits för tryckning av Institutet för Rättshistorisk Forskning i dess serie Rättshistoriska skrifter

³⁹ Kopior av originalhandlingarna finns i Finansdepartementets konseljakt den 31 december 1888 nr. 50 (RA) samt i Skrivelser från landshövdingen i Jämtlands län till Kungl. Maj:t vol. 2 (RA).

anledning härav beslutade länsstyrelsen den 10 november 1755 att Hede och Vemdalens sockenmän, som enligt skattelängderna betalade avgift för brukandet av områdena "skulle tills vidare få uttan intrång af Lappar eller någon annan hafwa och nyttja ofwanberörde skogstrakter (...) emot årlig afrad och Ränta". Därefter följer det viktiga tillägget: "Lärande dock bemälte Sockenmän icke wägra Lappmannen Anders Jonsson, at om winter tiden hafwa till håll, uti skogsdalen wästan om Öfra Sarfsjön, så framt sådant Sockenmännen till skada icke länder".⁴⁰

Ett par punkter faller i ögonen i denna resolution. Den första är att det inte rörde sig om en äganderätt, utan om en nyttjanderätt som gällde tills vidare så länge man betalade avrad.

Nyttjanderätten följde i och för sig hemmanet över ägo- och generationsskiften men fortfarande var det frågan om kronomark. För det andra framgår det av resolutionen att vinterbeten på området inte var förbjudna. Förekom de utan att skada uppkom för sockenmännen var de tillåtna. Kungl. Maj:ts principiella ståndpunkt i frågan framgår också av ovannämnda resolution 1756.

4.2. Förnyade tolkningssvårigheter

Bruket av Henvålen med kringliggande skogar kom åter upp till behandling, denna gång vid Hede tingslags häradsrätt den 26 november 1782. På ett för tiden typiskt sätt bortsåg häradsrätten helt från Kungl. Maj:ts resolution 1756. Förmodligen kände man inte till den. Nu beslutade rätten med stöd av en förlikningsdom 1777 och länsstyrelsens resolution den 16 oktober 1646 (!) att samerna skulle hålla sig borta från området "samt förblifwa på de Fjäll och skogar, som dem tillordnade äro". Året därpå fattade länsstyrelsen det tidigare nämnda beslutet att de lappar som slagit sig ned på Funäsdalens, Råndalens och Tännäs marker skulle tvingas tillbaka till "den rätta lappmarken".

Frågan om utnyttjandet av skogsmarkerna i Härjedalen kom emellertid än en gång upp till behandling på central nivå, denna gång 1799. Lappmännen i "Ljusnedals fjälltrakter" hade hos Kungl. Maj:t överklagat länsstyrelsens beslut 1791 och 1799 vari denna avslagit lapparnas ansökan om att mot avgift få utnyttja Henvålen och Särvfjället som vinterbete till renarna. För att lägga ytterligare tyngd bakom avslaget påpekade länsstyrelsen att allmogens bruksrätt var "uråldrig". Beslutet hade sedan fastställts av Kammarkollegium den 6 augusti 1799.

⁴⁰ Landshövdingen i Jämtlands län skrivelser till Kungl. Maj:t vol.2 (RA)

Lapparna fick i denna fråga stöd av bruksägaren på Ljusnedal, Johan Berglind, som på lapparnas vägnar avsånde en skrivelse till Kungl. Maj:t. (Berglind levde i en tid då samerna ännu var av stor betydelse för bergsbruket. Det blev mycket annorlunda när jordbruket blev huvudnäringen på Ljusnedals bruk). I skrivelsen påpekade Berglind att allmogens avradsrätt långtifrån var uråldrig och hänvisade till att länsstyrelsens upplåtande av avradslanden i fråga 1732 innehöll vissa villkor till samernas fördel. "Winterbete för våra Renar på ett fjäll har ingen gemenskap med intrång i Allmogens fiske, sommarbete, djurfång och andra Näringar" skrev han och avslutade med en "förmodan" att den ena näringen inte skulle behöva bygga på den andras undergång. "Följden wore likwäl sådan, om wi Lappmän skulle wintertiden förwisas till fjällarne wid Rikets gränts, där hwarken skydd för kreatur eller bränsle för människor finnas".

Kammarkollegium fick saken på remiss och erinrade sig nu Kungl. Maj:t:s resolution 1756. Svaret blev därför ganska luddigt. Det ville å ena sidan synas, skrev kollegiet, "att Lappen heldre bör lockas til Qwarblifwande i Riket derigenom, at de få nyttja tjenliga Beteslägenheter för sina Renhjordar wintertiden, än at i brist deraf nödgas söka föda för Kreaturen under en främmande Magt". Å andra sidan ansåg kollegiet att Kungl. Maj:t:s resolution 1756 endast avsåg den allmoge som bodde närmast intill fjället, "som icke kan utestänga Lappmännen ifrån nyttjande af där befintliga Lägenheter".

Särvfjället och Henvålen låg däremot, definierade kollegiet, mitt i Hede pastorat. Allmogen där hade genom särskilda resolutioner fått markerna upplåtna mot avrad. Upplåtelseerna kunde man inte utan vidare skilja dem från. Dessutom hade landshövdingen intygat att bönderna skulle lida större skada av bifall till ansökningen än lapparna "emedan desse senare därmedelst blott erhöillo bete för sina Renar, som de hafwa på andra ställen, eller på den betydeliga Fjällsträckan ifrån Särna i Stora Dalarne förbi Funäsdalen, Ljusnedalen, Ovikens, Hallens, Undersåkers, Lits och Hammardalens Tingslag til gränsen af Ångermanland, om de ville dit flytta, hvilket ingen dem skall förmena, såwida Kronan uplåtit dem trakter, och de til denna flyttning så mycket mera äro i stånd, som de icke hafwa någon egen Skattejord att sköta". Allmogen däremot skulle lida stor skada genom att renarna åt av den renlav som behövdes som kreaturfoder åt oxar och kor och genom att renarna rev ner deras höhässjor.

Kammarkollegiets avslag tillstyrktes av Kungl. Maj:t genom kommunikationsresolution den 17 februari 1802. Att markerna runt Funäsdalen och Ljusnedal, som kollegiet hänvisade till,

var avstängda för renbete enligt länsstyrelsebeslutet 1783, verkar man inte ha känt till. Sådana motsättningar i regelsystemet på olika nivåer var inte ovanliga på 1700-talet.⁴¹

På 1820-talet dök det upp ett annat mål som också har principiellt intresse. Denna gång gällde det en tvist där två lappmän i Tåssåsfjället anmält till Kungl. Maj:t att nybyggarna i Tåssåsens nybygge utövat våld mot lapparna och anlagt brand på den renmossa som lapparna behövde för sina renar. Anmälan sändes på remiss till länsstyrelsen och besvarades den 3 maj 1820 av landshövding von Törne, mannen som var den drivande kraften bakom den avvitrning som startade året därpå. Landshövdingen påpekade att han ofta ansattes av klagomål över oförrätter såväl från bofasta som från samer. På grund av de vidsträckta områdena det var frågan om och de obefintliga vägarna hade varken han eller den kronobetjäning han var chef för möjlighet att närmare undersöka omständigheterna och vaka över ordningen. Till detta konstaterande gör han ett intressant tillägg. Svårigheterna förstärks, säger han, av att "icke någre bestämde gränsor äro gifne, än mindre hägnader emellan hwarjes efter förmodan ägande områden äro upprättade". Därför "upstår många swårigheter och snart sagt omöjlighet, att kunna utreda och bedöma slika klagomål".⁴²

De refererade fallen ger anledning till några intressanta slutsatser. Sistnämnda ärende visar att gränsdragningen mellan olika avradsland och ägor ingalunda var så självklar som markägarna i sin argumentering låter påskina. Det finns anledning att återkomma till denna fråga längre fram. Av fallen framgår också att man gjorde tydlig åtskillnad mellan sommar- och vinterbeten. När det gäller de sistnämnda är det inte alls så entydigt som markägarna hävdar, att samerna med sina renar inte fick beträda områden utanför skattefjällen. Att samerna i vissa fall erbjöd sig att betala avgift till ägaren staten – inte till bönderna – för att få använda vissa vinterbetesområden betyder inte att de överallt måste göra det. Samerna erbjöd sig att betala när det rörde sig om ett särskilt eftertraktat och omstritt betesområde. Därav kan man inte dra slutsatsen, att det rådde något generellt förbud för samer att till vinterbete för sina renar utnyttja kronoavradsland på andra håll utanför skattefjällen. Som framgår av Kungl. Maj:ts resolution 1756 erbjöd sig allmogen i Härjedalen att betala avrad för nyttjande för bete av skogsområden nära fjällen. Inte betyder det att de saknade betesrätt på andra platser?

4.3. Författningar mot "kringstrykande" lappar

⁴¹ Landshövdingens i Jämtlands län skrivelser till Kungl. Maj:t vol. 2 (RA)

⁴² Landshövdingens i Jämtlands län skrivelser till Kungl. Maj:t vol. 3

Länskungörelsen den 22 oktober 1783, vari samerna avvisas från Funäsdalens, Råndalens och Tännäs skogar, har under lång tid spelat en framträdande roll i historieskrivningen om samernas sedvanemarkar. Många har menat att den bevisar att samerna kommit norrifrån och trängt sig in på gammal jordbruksmark. En del har t.o.m. tagit förordningen till intäkt för att samerna inte hör hemma i området över huvud taget och att uttrycket ”den rätta lappmarken” innebar att de skulle sändas tillbaka till Lappland.⁴³ Man har då byggt på föreställningen att lappmarkar bara fanns norr om lappmarksgränsen i Västerbottens och Norrbottens län. ”Jämtlands lappmarkar” var emellertid på 1700-talet ett allmänt använt begrepp. Det var inte ett klart gränsbestämt område men har vanligen avsett områden där renskötande samer funnits. Innebörden i det här sammanhanget måste ha varit att samerna skulle hålla till i skattefjällen.⁴⁴

Enligt kungörelsens ordalydelse var det samerna som gjorde intrång på de bofastas marker. Man kan dock ingalunda vara så säker på den saken. Sannolikheten för att förhållandet var det omvända är minst lika stor. Vi vet, som ovan visats, att bondebebyggelsen på flera sätt trängde sig in i de fjällnära områdena i slutet av 1700-talet och början av 1800-talet. I Härjedalen anlades fäbodan i stort antal i lägen som låg högre än på de flesta andra håll i landet. Deras betesområden och slåttermarker sträckte sig tätt upp mot kalvfjället och ibland upp på dem.⁴⁵ I Härjedalsfjällen fick fäbodexpansionen ett extra tillskott genom att Ljusnedals bruk anställde många arbetare som fick bostäder och fäbodan i det fjällnära området. De hade ett stort antal kor, getter och får samt hästar för brukshanteringen som behövde bete på sommaren och foder till vintern. Ett syneprotokoll från 1791 visar tydligt hur fäbodvallar och lappkåtor låg om varandra på fjällen runt Mittådalen.⁴⁶ Konflikthanledningarna blev naturligtvis många. Även i en fjällsocken som Klövsjö fanns sådana, även om de inte var lika markanta som i Härjedalen.

Som grund för sitt avvisningsbeslut 1783 använde länsstyrelsen, som nämnts, hänvisningar till förordningar 1720, 1723 och 1748 som innebar att kringstrykande lappar som vistades utanför lappmarkerna skulle förvisas till det som uppfattades som deras rätta hemvist. Dessa förordningar omnämns emellertid inte i Kungl. Maj:t:s resolution 1756, som ligger helt nära i tiden och borde ha varit kända. Det finns bara en förklaring. De nämnda förordningarna avsåg

⁴³ Gustaf af Geijerstam 1891, s 14

⁴⁴ SOU 2006:14 s. 158 ff.

⁴⁵ Se översikten *Fäbodan inom Malmagens, Funäsdalens, Kyrkbyns (Tännäs) och Valmåsens skifteslag vid sekelskiftet 1899-1900*

⁴⁶ Hede tingslags häradsrätts protokoll vid laga ting den 12 november 1795. Avskrift Ingår i akt i serien Kammarkollegiets skrivelser till Kungl. Maj:t vol.454 (RA)

inte renskötande samer utan tiggarlappar. Frågan om deras innebörd har närmare utretts av docent Lennart Lundmark.⁴⁷ Tiggarlappar eller sockenlappar förekom på många håll i socknarna från Norrbotten ned till Hälsingland och Dalarna.⁴⁸ Deras förekomst var ett uttryck för den stora utsatthet rennäringen alltid varit utsatt för. Efter katastrofår då renar dog i massor på grund av brist på bete, kom stora mängder tiggande samer ner till bondsocknarna. I vissa områden, särskilt i Hälsingland och Dalarna, utgjorde de s.k. tiggarlappar eller sockenlappar en särskild kultur, helt skild från renskötseln.⁴⁹

Förordningarna hade ett nära samband med tjänstehjonslagstiftningen som föreskrev att ingen människa i det här landet fick vara utan "laga försvar" d.v.s. utan möjlighet att försörja sig antingen genom tjänst eller genom egen verksamhet. De renskötande samernas flyttningar mellan olika betesområden hade ingenting med detta att göra. Tidsmässigt har förordningarna ett nära samband med de aktioner som landshövdingarna i Gävleborgs och Kopparbergs län genomförde för att från sina län fördriva de lappar som prosten Broman beskrev i sin *Glysisvallur* (se ovan). Främsta anledningen var att lapparna i de båda länen ansågs konkurrera med bönderna om jakten.

Statsmakternas syn på samerna och rennomadismen var ambivalent. Å ena sidan var det störande att samerna flyttade runt efter årstiderna och därigenom blev svåråtkomliga för kristnandets välsignelser och skatteinkrävarnas kontroll. Å andra sidan kände man mycket väl till samernas stora betydelse som leverantörer av lappmarksprodukter och som transportörer av människor och varor i väglöst land. Många exempel på hur staten under 1700-talet var angelägen om att bevara renskötseln inom landet skulle kunna anföras.

Hur samernas relation till de bofasta var är kanske svårare att avgöra. Av alla tvister som dokumenteras i markägarnas material kan man tro att den alltid var dålig. Men i Jämtland och Härjedalen fanns, liksom i andra delar av Norrland, sannolikt också ett ömsesidigt utbyte av varor och tjänster.⁵⁰ Renkött var inget dåligt tillskott i den magra vinterfödan.⁵¹ Många bofasta hade skötesrenar hos samerna, som dessa mot en viss ersättning skötte fram till

⁴⁷ SOU 2006:14 s. 145 ff.

⁴⁸ Tiggarlappar förekom även i Jämtland. I Offerdals socken begravdes exempelvis en tiggarlapp den 8 februari 1724. Offerdals kyrkoarkiv C:2 (ÖLA)

⁴⁹ Ingvar Svanberg 1981, 1999

⁵⁰ Abraham Hülphers 1775, s. 200 skriver att böndernas i Ströms församling hade lapparna som viktigaste handelspartner. Mot renskin och allehanda skinnvaror bytte samerna till sig vadmal, läder mjöl m.m. Hagström 1751 s. 59 har en liknande skildring

⁵¹ I nybyggarkulturen var renköttet en viktig ingrediens i mathållningen långt in i vår tid. Lilian Ryd 1996 s. 69ff.

slakten. Förhållandet omnämns av Hagström i hans skildring av Jämtland på 1700-talet.⁵² Liksom i andra delar av Norrland kommersialiserades detta system under 1800-talet av en del bofasta personer som hyrde in hundratals skötesrenar hos samer och sedan sålde kött och renskinn. Enligt en uppgift som häradshövding Roman lämnade i Riksdagen på 1880-talet utgjorde de bofastas renar 40 % av renbeståndet i Härjedalen.⁵³ De skarpa samekritikerna brukspatron Farup och landshövding John Ericson gick kraftigt till storms mot systemet med skötesrenar därför att det gjorde bönderna mera beredda att se renar på sina marker vintertid. Skötesrenar förbjöds också i Jämtlands län genom 1898 års renbeteslag. Men en gång har de säkert bidragit till en bättre relation mellan samer och bofasta än man kan tro av markägarnas bevisning.⁵⁴

5. Gränsdragningsproblem

5.1. Avradslandens innebörd och gränser

Som tidigare nämnts uppgav landhövding von Törne i ett remissvar 1820 att han hade svårt att avgöra tvister på grund av bristen på kartor och tydliga gränser. Ett liknande uttalande gjorde länsstyrelsen i ett utslag 1812 angående samisk renbetesrätt i fjälltrakterna mellan Storsjön i östra Härjedalen till Funäsdalen i väst. Häradsrätten i Hede tingslags häradsrätt hade tidigare vägrat ta ställning i tvisten med hänvisning till att inga tydliga gränser över tvisteområdet kunde uppvisas. Först när Ljusnedals kronoallmänning blivit upptagen på karta år 1819 ansåg sig länsstyrelsen 1822 definitivt kunna ta ställning.⁵⁵

Uttalandena står i stark kontrast till de kategoriska påståenden om klara gränser och effektiv gränsbevakning som markägarna i Tåssåsenmålet gör och markägarna i sedvanerättsmålet i Härjedalen gjorde. I icke ringa utsträckning bygger deras uppfattning på kartor över avradslanden som upprättats av överlantmätare Valfrid Larsson. Dessa kartor är emellertid till stor del konstruktioner som ger intryck av större precision än som fanns i verkligheten. Larsson bygger på uppgifter om olika sorters gränsmärken som finns i resolutioner och domstolshandlingar. Nätverket av sådana märken är dock mycket glest. De relativt få kartor som upprättades på 1700-talet har Valfrid Larsson naturligtvis också utnyttjat. De redovisar

⁵² Joh. Otto Hagström 1751 s. 132

⁵³ Gustaf af Geijerstam 1891 s. 54

⁵⁴ SOU 2006:14 s. 190. Åsa Nordin 2002 har för Gällivare socken ingående studerat denna relation

⁵⁵ Handlingarna ingår i Kammarkollegiets skrivelser till Kungl. Maj:t vol. 454 (RA)

emellertid i första hand betes- och slåttermarker och har inte den klarhet beträffande gränser som Larssons kartor antyder. I många fall tycks han också ha byggt sina slutsatser på avvittringshandlingar och avvittringskartor från 1820-och 1830-talen, vilket ur metodisk synpunkt måste anses vara tveksamt. Utan en ingående källkritisk analys går Valfrid Larssons kartor knappast att använda för slutsatser om förhållandena på 1700-talet.

För att få ett stadigare grepp om de dåtida förhållandena måste man gå tillbaka till samtidens egna urkunder. Till att börja med är det nödvändigt att betona att det rörde sig om kronoavradsland. Marken var kronans. "Afradslanden, under hvilket namn kronoallmänningsmarken i Jemtland betecknas" skrev Kammarkollegiet i en skrivelse till Kungl. Maj:t 1807.⁵⁶ De var, fortsatte kollegiet, "ämnade till nödtorftig fyllnad för de gamla Hemman, som inom Bohlbyn saknade behöflig ängs-, skogs- och betesmarker". Avradslanden nyttjades – icke ägdes – vanligtvis kollektivt av ett antal hemmansägare. För nyttjandet betalade de en årlig ränta, avrad, till kronan. Rätten till nyttjandet kunde – precis som när det gällde krononybyggen och skattefjäll – överlätas på efterföljande generation, förutsatt att avraden betalades. Betalades den inte förlorade man rätten till avradslandet. Vid avvittringen hade bönderna inte någon självklar optionsrätt till de land de tidigare nyttjat som avradsland, vilket var en tydlig markering av att de inte var föremål för någon form av äganderätt för enskild person.⁵⁷

Avraden till kronan var mycket låg. I Ovikens socken betalade man för 22 avradsland en avgift som motsvarade 2 % av socknens samtliga skatter och avgifter.⁵⁸ Den låga avraden låter sig förklara med att kronan var angelägen om att trygga gårdarnas ekonomi, så att de förmådde betala sina skatter. För att underlätta för bönderna ställde man sina vidsträckta kronoallmänningar till förfogande för beten på sommaren, så att de många kreaturen inte behövde beta av det gräs som fanns på inägorna och som behövdes för vintern.

Det var alltså endast för mulbete och slåtter på sommaren som avradslanden uppläts. Oftast byggde man fåbodar på dem. I en unik beskrivning av en avradsnyttjare, häradshövding Fredric Biörner, får man en bild av fåbodlivet som det kunde se ut 1766. Biörner skriver att fåboden i fråga i Norra Arådalen i Oviksfjällen användes:

⁵⁶ Kammarkollegiets skrivelse till Kungl. Maj:t den 29 december 1807 (RA)

⁵⁷ Avvittringsstadgan den 8 december 1820 § 5, Jan Eric Almquist 1928 s. 456

⁵⁸ Årliga räntan enligt jordeboken 1815, Kammarkollegiet RA, Jämtlands läns landskontor G11a:15 (ÖLA)

*allenast til mulbete för 6, 7 à 8 kor, alt som hemmanet warit stort til, 10 à 12 gietter, men inga Får, 3 à 4 Qwigor, ett par oxar, inga hästar, hwilket årliga utnyttjande i brist på mulbete å hemskogen påstått ifrån medium Junii til med: Septemb: uti åtskilligt bete slag, som i Fjällen plägar wankas, der och instängd wall är til höslag af Lindes Hö ungefär 3 winterlass à 20 Lispund på Lasset, som wintertiden, då mycken snjöfall icke warit hinderligit, wordet hemfört, [...], händer ock, at intet foder får hemföras för meenföre[...] warande ingen åker upodlat eller lägenhet der til för underliggande bärg, annan Sten och i synnerhet fråst*⁵⁹

Kronoavradslandet Norra Arådalen är kanske något speciellt genom sitt avlägsna läge långt upp mot fjället. En bättre överblick får man i den längd över "Almogens Uppgift om Deras Fäbodewallar" som upprättades under länsman Eric Lindals ledning 1766 samt av det jordrannsaktionsprotokoll över avradslägenheter i Ovikens socken som upprättades 1773. Noterbart i den förstnämnda är bl. a. att avradsnyttjarna hade mycket svårt att lämna uppgifter om fäbodvallarnas omfattning på längden och bredden. I genomsnitt hade avradsnyttjarna 8 kor, 4 kvigor och 6 getter. Endast hälften hade får men genomsnittet för dem var 12.⁶⁰

Ingen säd odlades på fäbodvallarna. Däremot skördades hö. Genomgående rörde det sig om hårdvallshö, d.v.s. sådant hö som odlades på själva fäbodvallen. Det var av bästa kvalitet medan hö från myrarna ansågs mindre värdefullt och förmodligen inte värt mödorna med hemstransporten. I genomsnitt rörde det sig om 3 lass hårdvallshö per avradsland, lite färre i avlägsna sådana och lite fler i närbelägna. En kolumn för mossor och myrhyr finns, men den har inte fyllts i.

Bönderna tycks dock vid detta tillfälle ha lämnat ganska vinklade uppgifter. Siffrorna vid 1773 års rannsaking blev helt annorlunda.⁶¹ Man räknade nu avradsländan i dess helhet med alla delutnyttjare. Räknar man ihop siffrorna får man följande genomsnitt: inga hästar, ett par ston och stutar, 33 kor, 14 föl och kvigor 20 getter och svin. Bara ett par hade får, tolv stycken vardera. Sammantaget rörde det sig alltså om en avsevärd boskapsvandring. Varje sommar tog sig 1100 kor, 500 föl och kvigor, 700 getter och 81 ston och stutar upp i skogarna, ofta flera mil från hembyn. Även enligt denna källa var det "bättre hö", d.v.s. hårdvallshö, som man skördade på avradsländan. I genomsnitt tog man per avradsland 12 lass. Fördelat per

⁵⁹ Skrivelse i Jämtlands läns landskontor Gille:6 (ÖLA). Valfrid Larssons avskrifter i bevispärm AI:7a-c innehåller rikliga exempel på hur överlåtelse kunde se ut.

⁶⁰ Jämtlands läns landskontor Gille:2 (ÖLA)

⁶¹ Jämtlands läns landskontor Gille:6 (ÖLA)

delnyttjare rörde det sig ungefär om 4 lass. Detta är en låg siffra om man jämför med Tåssåsens nybygge som skördade 80 lass hårdvallshö och 60 starrhö.

Även i Klövsjö, visar Kardells och Olssons undersökning, nyttjades fåbodarna främst till sommarbeten. Detta framgår också av Hagströms jämtlandsbeskrivning 1749. Hagström kritiserade de långa transportvägarna till många fåbodar. Den slåtter som förekom vid fåbodarna skedde huvudsakligen på själva vallen dit folket från hemgården begav sig efter att slåttern hemma i byn klarats av. Samtidigt hämtades de färdiga mjölkprodukterna.

Av dessa uppgifter kan man, trots bristfälligheterna, dra vissa viktiga slutsatser. En är att det helt avgörande syftet med avradslanden var att ge djuren möjlighet till sommarbeten.

Därutöver skördade man hö, som antingen användes som fodersäkerhet för kreaturen vid dåligt väder under vistelsen på fåboden eller fördes till hemgården på vinterföre.

Genomgående rörde det sig om hårdvallshö som man i regel kunde förvara i lador vid fåboden, där det var skyddat mot renarna på vintern. Myrslåtter på samma sätt som nybyggarna var tvungna att lita till använde man vanligen inte på fåbodarna, i varje fall inte på de mera avlägsna.

Konklusionen är att avradslanden i stort sett var obrukade under vinterhalvåret, vilket säkert har påverkat samernas möjligheter att bruka områdena vintertid utan konflikter. Man kan säga att det rörde sig om en halvnomadisk bondenäring som på samma marker mötte en helnomadisk rennäring, men utnyttjandet var förlagt till helt olika årstider. Konflikter om gräsbetet förekom i gränsområdena mot fjällen, men i allmänhet höll sig samerna då uppe på sina skattefjäll.

Värre var det med nybyggarna. De använde sig i stor utsträckning av myrslåtter. Sådan slåtter innebar att man måste samla höet i hässjor där de fick stå ända till dess vinterföret var så säkert att man kunde hämta det. Det kunde dröja ända fram mot nyåret. Renarna kom ner från fjällen tidigare och då fanns risker att hässjorna utsattes för skador genom renar. Tillkomsten av nybyggen var därför, precis som i övriga delar av det jag har kallat "hässjebältet" i Norrland, den främsta anledningen till konflikt mellan samer och bofasta.

5.2.1700-talets kartor

Rannsaktionslängden 1773 innehåller en intressant uppgift när det gäller avradslandens ytvidd i Oviken. Den skulle endast vara 71 tunnland. Siffran är naturligtvis orimligt låg, men den illustrerar ändå vilka dunkla föreställningar om avradslandens omfattning man hade.

Möjligen var det bara den bästa odlingsmarken man avsåg. Oklarheterna återkommer i kartmaterialet. För enkelhetens skull kan vi utgå från en mindre enhet, Tåssåsens nybygge. Över detta och Storafrans avradsland utarbetade lantmätaren Bångensson år 1786 en ägomätning med karta.⁶² De yttre gränserna är mycket ungefärligt dragna med raka linjer mellan vissa punkter. Inom dessa fanns 132 tunnland slåttermark och 136700 tunnland skog, sjöar och myrar ”**på avradslandet**”. Det verkar som om nybyggarna i Tåssåsen använde avradslandet som betesmark och att egen skog inte fanns.

För Tåssåsens nybygge upprättades sedan år 1798 ett förslag till skattläggning (karta 4)⁶³ Det som lantmätaren då ritade in på skattläggningskartan är 2 ”hemslåtter” runt själva nybygget. De omfattade 15 tunnland och gav hårdvallshö och bladfoder. Därutöver fanns 17 ”utslåtter” som i huvudsak bestod av myrslåtter (starrslåtter). Dessa slåttermarker låg spridda i större eller mindre lotter över en stor yta upp mot fjällkanten. Lotterna omfattade 60 tunnland. De mest avlägsna låg på över 2 mils avstånd från själva nybygget. Den areal som låg till grund för skatteberäkningen och som ritades in på kartan var slåtterlägenheterna. Skogen ritades inte in och tillmättes inget värde.

I beskrivningen till kartan finns däremot en ganska utförlig redogörelse för densamma. Skogen bestod, sägs det, mest av vindpinad björk och vide. ”Å södra sidan Tåssåssjön finnes likväl timmer och granskog til husbehof, hvarest äfwen marken och jordmonen har mindre fiällart: Hvad skogen eljest beträffar i anseende til nyttning, så är den, utom timmer som finns på få ställen och bark och Löf, föga tjenlig til annat än bränsle, åtminstone finns inga så kallade Storwärdsträn, icke eller är här någon uptäkt på haltiga mineralier: fogel och djurfångst är sällsam. Muhlbeta är ganska ypperligt under den korta sommaren”. Nybyggarens huvudsakligaste ”födobragd” var boskapsskötsel, och med tillhjälp av mossor, bark och björklöv jämte höet födde man 2 hästar, 16 kor, 4 ungnöt och 40 getter och får.

1781-1782 upprättade lantmätare Bångensson en karta över kronoavradslanden i Ovikens tingslag, troligen i samband med planeringen inför den äldre avvittringen (som aldrig blev av i Jämtlands län).⁶⁴ Kartan har utgjort ett viktigt underlag för Valfrid Larssons kartor. Man kan dock undra hur den kom till och vad den egentligen visar. Förmodligen har Bångensson haft tillgång till en del förrättningsakter, men de kunde som exemplet Tåssåsen visar vara rätt

⁶² Lantmäteriet i Östersund, förrättningsakt Oviken 24 med karta

⁶³ Lantmäteriet i Östersund, förrättningsakt Oviken 31 med karta

⁶⁴ Lantmäteriet i Östersund, Förrättningsakt och karta Oviken 23. Lantmäteriet hade vid mitt besök inte tekniska möjligheter att kopiera kartan.

motsägelsefulla. Troligen har han också studerat ett antal avradsresolutioner där, som nämnts, hållpunkter för gränser anges. Någon noggrann uppmätning av hela detta stora område har han dock knappast kunnat göra på grund av dess otillgänglighet. De gränslinjer han drar upp ger därför inte intrycket av någon större precision. De olika avradslanden markeras med rundade gränslinjer som snarare visar deras inbördes fördelning än regelrätta gränser dem emellan.

Tittar man närmare på beskrivningen till kartan framstår egendomligheterna än tydligare. På en del avradsland anges ytinnehåll på skogar och "odugelige myror och floland", på andra inte alls. Där de förekommer verkar de högst slumpartade. Skogar och myrar i Dalåsens och Tossåsens kronoavradsland uppges omfatta 6600 tunnland. Uppgiften stämmer ytterst illa med de som lämnats 1786 (se ovan) för Tossåsens nybygge där avradslandets areal uppgavs vara mångdubbelt större.

Tveksamheten om gränser framgår också av avvitringshandlingarna för Klövsjö by 1834-1836. Det noterades först av lantmätaren att byn saknade karta från avvitringen 1782-1783. Sockenmännen påpekade då att denna avvitring aldrig fastställts. Det anmärktes att rågången för Klövsjö avradsland och Böhle avradsland gentemot skatteskogen inte på något sätt var bestämd – en påminnelse om hur oklara gränser var vid denna tid. Beträffande det förstnämnda avradslandet noterades att det nyttjats mot avrad sedan 1666. Byamännen ansökte om att även framdeles få nyttja avradslandet, dock utan att betala avrad. Enligt handlingarna fanns inga betesmarker på fjället. Det var obevuxet och den enda användning byamännen av det hade var efter allt att döma den renmossa som kunde hämtas därifrån.⁶⁵

5.3. Oklara gränser

Den slutsats jag tycker man kan dra av denna genomgång är att gränserna för kronoavradslanden var långt mer flytande än markägarna låter påskina. Deras slutsatser stöds inte heller av äldre forskare som studerat frågan. Docent Åke Holmbäck kom exempelvis vid sin genomgång av lantmäterihandlingarna för Jämtlands län på 1920-talet fram till att man inte kan veta något om hur stora de gamla skattefjällen var och var gränserna gick.⁶⁶ Det finns därför anledning att sätta stor tilltro till vad landshövding von Törne sade 1820 om de flytande gränserna, och andra med honom senare under 1800-talet. Den stränga bevakning av

⁶⁵ Kopia av protokollet i Östersunds tingsrätts dom 2005, bilaga 35. Originalet verkar finnas i Justitierevisionens arkiv (RA).

⁶⁶ Åke Holmbäck 1922, s. 58, 61. Samma resultat har Filip Hultblad kommit fram till efter omfattande analyser av lappskatteländen i Jokkmokk, se Filip Hultblad 1968 s. 86, 117 ff.

gränserna till avradslanden, som markägarna antyder, har man också svårt att tro på, i varje fall under den mörka vintertiden när ingen tamboskap fanns där. Skogen som sådan hade ännu inte något ekonomiskt värde. Så länge inga vägar fanns var den dessutom svårforcerad för alla utom renarna, som har en unik förmåga att ta sig fram i obanad mark på vintern.

Vid uppförande av nya fåbodar diskuterade man praktiskt taget aldrig om dessa innebar intrång på samernas områden. Nybyggen och fåbodar kunde, tvärtemot vad markägarna hävdar, anläggas på skattefjäll utan att någon förhindrade det. Vid behandling hos Kungl. Maj:t 1855 av samiska besvär över avvitrningen framkom t.ex. att flera nybyggen olagligen anlagts på renbetesfjäll. Trots detta godkändes de av myndigheterna.⁶⁷ Av de kartor som upprättades vid avvitrningen framgår också att många fåbodvallar var anlagda på skattefjäll. Exempelen skulle säkert kunna mångfaldigas om jag hade haft tid att närmare undersöka saken. Intrången på gammal samisk mark följer ett mönster som är välkänt från andra håll i fjällvärlden, särskilt i Västerbottens län.

De konflikter som förekom mellan samer och bofasta var i praktiken inte alltid så hårda som det lätt kan framstå av domboksmaterialet. Domböcker är ett mycket ensidigt material som huvudsakligen speglar tvister, ytterst sällan samarbete. Emellanåt kunde domstolarna dock fungera som medlare. Det framgår bl.a. av en tvist i Hede tingslag 1793. Den gällde ömsesidiga anklagelser för intrång på varandras betesmarker. Tvisten löstes på det viset att parterna inför domstolen förlikades "för bibehållande av vänskap" och lovade att i framtiden respektera varandras områden.⁶⁸

Det mesta av samspelet mellan samer och bofasta ägde dock rum utan myndigheternas inblandning. Man måste alltid hålla detta i minnet. Det är en grundläggande källkritisk regel att man inte "e silentio", av tystnaden, får dra slutsatsen att en företeelse inte har funnits. I det här fallet får man alltså inte tro att samarbete och samförstånd saknades, bara därför att domböckerna sällan talar om det.

Det är i sammanhanget också viktigt att understryka att konflikterna i äldre tid **praktiskt taget aldrig gällde skogen**.⁶⁹ Den hade sitt främsta värde som betesmark för djuren och i någon utsträckning också som byggmaterial för hus och hägnader. I övrigt omnämns skogen och dess myrar och vattendrag mestadels som värdelös och oduglig. I det stora material som

⁶⁷ Civildepartementet. Konseljprotokoll och konseljakt den 21 december 1855, nr 14 (RA).

⁶⁸ Hede tingslags häradsätt den 18 september 1793. Avskrift i landshövdingens i Jämtlands län skrivelser till Kungl. Maj:t vol. 3 (RA)

⁶⁹ Detta framhålls även av John Frödin 1929 s. 65 ff.

jag gick igenom i samband med mitt arbete i Gränsdragningskommissionen fann jag ytterst få klagomål över renskador på skog. De kunde någon enstaka gång förekomma på platser där det var konkurrens om skogen som bränsle eller byggnadsvirke, men de var sällsynta. Det klagades också vid några tillfällen över att samer högg ner träd för att göra skägglaven på träden lättare tillgänglig. Sådant kunde inträffa under år då renarna på grund av hård skare eller is (flen) inte kunde komma åt renlaven. Klagomål över att renarna var ett hot mot skogen som sådan började däremot komma först under det sista decenniet av 1800-talet, när det började finnas avsättning för virke till industrin och skogen därigenom fick ett värde.

En intressant inblick i hur ringa ekonomiskt värde man en gång tillmätte idag omtvistade områden kan man få av ett protokoll från sammanträde med Klövsjöbyns samtliga hemmansägare den 19 maj 1884. En av byborna hade begärt att det skulle förrättas laga skifte på "Klövsjöbyns fjällområde". Med anledning av denna ansökan hade byamännen blivit kallade genom en ktingsänd kungörelse. Hemmansägarna infann sig mangrant. De uttryckte enhälligt sitt missnöje med ansökningen. Man ville inte ha något skifte. De församlade hemmansägarna uppdrog därför åt kyrkvärden Jöns Olofsson och kommunordföranden Mattias Zakrisson att "å samtliga byamäns vägnar" undersöka om de "för ett så stort område af oduglig och värdelös mark som detta icke kunde från skifte befrias".⁷⁰ Man har svårt att tro att "intrång" av renar på sådana värdelösa marker under vinterhalvåret kan ha varit särskilt störande för bönderna.

Det hävdas ibland att renmossa var ett viktigt foder även för jordbruket. Förutsättningen tycks då vara att jordbruket i sådana lägen alltid hade företräde framför renskötseln. Det är sant att det i en del avvitringsutslag anges att nybyggare till en tredjedel vinterfordrade djuren med "mossa, löv, ris, bark och barr". Uppgiften verkar dock vara ganska schablonartad och hur mycket som utgjordes av mossa och av övriga vinterfoder är svårt att avgöra.⁷¹ Det kan ifrågasättas om renmossan verkligen spelade så stor roll som det hävdats. I den ovan nämnda rannsakningslängden över avradslanden i Ovikens socken 1773 fanns en kolumn för renmossa. Den kolumnen är, till skillnad från kolumnerna för hö, icke ifylld alls. Klövsjöfjällets renmossa användes visserligen av bönderna i Klövsjö by enligt ovannämnda avvitringsprotokoll för byn. Hur mycket är dock osäkert. Man ville inte betala någon avgift för den. I det brev som reglerade avvitringen inom större delen av Härjedalen, det s.k.

⁷⁰ Klövsjö sockens sockenstämmoprotokoll 1884 förvarade i Bergs kommuns arkiv.

⁷¹ Förekommer bl.a. i Kungl. Maj:ts utslag den 18 december 1855 över fulländad avvitring i Hede socken (RA).

”Hedebrevet” från 1841, fastslås att avvitrningen skulle grunda sig på fodertillgången ”dock utan beräkning af den tillsättning, som tillfälligtvis kan uppstå genom hämtning af mossor”.⁷²

Den kritiska granskning jag här gjort för tiden före avvitrningen förefaller mig räcka för att kunna ifrågasätta markägarnas slutsatser. Man har enligt min mening genom en alltför bokstavstrogen läsning av ett svårbedömt källmaterial dragit alltför tvärsäkra slutsatser. Som kulturgeografen och den store kännaren av fäbodväsendet, John Frödin, påpekat innebar 1800-talets avvitrning och laga skiften en djupt ingripande omgestaltning av det gamla bondesamhället.⁷³ Några siffror kan bidra till att förtydliga bilden av vad det var frågan om. Enligt en sammanställning som förste avvitrningslantmätaren Martin Sunding (chef för avvitrningen i Jämtlands län 1821-1831) gjorde fanns det år 1820, strax innan avvitrningsarbetet satte igång, inom landskapet Jämtland 275 kronoavradsland som tillsammans innehöll 4 924 000 tunnland mark. Av dessa marker återstod efter avvitrningen 80 000 tunnland i statlig ägo. Det rörde sig alltså, för att citera det stora bokverket *Jämtlands och Härjedalens historia*, om ”en revolution i ägorättsförhållandena”.⁷⁴

Denna genomgripande samhällsomvandling kan knappast ha undgått att påverka rättsförhållandena mellan bofasta och samer. Markägarna tycks mena att samma slags regler gällde före som efter, oavsett om marken var statlig eller privat. Jag har i denna undersökning försökt visa att bilden var långt mer komplicerad än så. Med bestämdhet vänder jag mig mot påståendet att samiska vinterflyttningar till områden utanför skattefjällen var otillåtna före avvitrningen. Inte ens samernas argaste kritiker under 1800-talet, som exempelvis länsstyrelsen i Jämtlands län i ett yttrande 1845 (se nedan avsnitt 6.1), förnekade deras förekomst. Det finns ingen anledning för oss idag, med vårt väsentligt längre tidsavstånd till förhållandena, att bestrida vad de sade.

6. Avvitrningen

6.1. Den jämtländska avvitrningens program

⁷² Civildepartementet, Statsrådsprotokoll den 7 april 1841 (RA).

⁷³ John Frödin 1929 s. 78

⁷⁴ Jämtland och Härjedalens historia, fjärde delen, 1962 s.447 f. Författare förste arkivarien och docenten Holger Wichman

I Jämtlands län hade avvitrningen länge blockerats av de större bönderna.⁷⁵ Åren 1818-1819 aktualiserades emellertid frågan på allvar i samband med att man började diskutera hur man i framtiden skulle förfara med skogarna i Sverige. I ett utlåtande till Kungl. Maj:t den 7 juli 1819 utvecklade landshövding von Törne i Jämtlands län sin syn på saken. Hans erfarenhet var, skrev han, att "ämbetsmannamakten" inte kunde skydda kronoskogarna mot åverkan och vanvård. Detta kunde däremot, enligt hans mening "äganderätten, denna fostrare af enskild omtanke". Avradslanden i Jämtland, Härjedalen oräknat, omfattade enligt honom 2 378000 tunnland (jfr. lantmätare Sundings troligen riktigare uppgifter ovan) och han kunde inte se någon fördel med att kronan behöll detta väldiga markområde i sin ägo. Det innebar bara att markerna stängdes för "arbetarklassen" (därmed menade han nybyggare) och att skogarna vanvårdades.

Landshövdingarna i Västerbottens och Norrbottens län var av motsatt uppfattning. De menade att enda sättet att trygga uppodlingen av de stora skogarna var att behålla dem i statens ägo och fördela dem till krononybyggen. I dessa län fanns ju heller inga avradsland som komplicerade saken.⁷⁶

För Jämtlands läns del var det landshövdingens starkt liberala program som vann. En avvitrningsstadga godkändes av Kungl. Maj:t 1820. Arbetet med avvitrningen påbörjades redan 1821. Den rapporterades i huvudsak vara avslutad 1840. Varken i själva stadgan eller i den årliga rapporteringen till Kungl. Maj:t nämndes förekomsten av lappar. Det gäller även i de regler för avvitrningen i Härjedalen som fastslogs 1825. Saken är kanske heller inte så märklig. Av stadgorna framgår tydligt att avvitrningen uteslutande avsåg att inom "samfälligheterna dela ägorne hemmanen emellan" (§2). Utdelningen av mark skulle sträcka sig till alla kronoallmänningar och avradsland, samt till alla byar, hemman och nybyggen, som inte redan undergått avvitrning (§3). När skifte och karta färdigställts skulle lantmätnarna underrätta "delägarna", d.v.s. bönderna, genom kungörelse i kyrkan. I den avvitrningsrätt som tillkom samtidigt med stadgan satt endast "redlige och förståndige hemmansåboer" (§1).

Att samerna på sina skattefjäll skulle ha några rättigheter att bevaka i samband med avvitrningen ingick inte i lagstiftarens föreställningsvärld. Tvärtom beslutade Kungl. Maj:t 1831 att "som allmogen vore i oundgängligt behof att för sina kreatur begagna betet i de ödeliggande fjelltrakterna, dit de om sommaren drifva sina hjordar på sex till åtta mils afstånd

⁷⁵ Jan Eric Almquist 1928 s. 404 ff.

⁷⁶ Bilagor till Kammar-, Bergs- och Kommerskollegiernas samt Förvaltningens af sjöärenden utlåtande ang. skogarna 1820, 1821. Sammansatta kollegier vol. 111 (RA)

vid dertill inrättade så kallade fäbodar, och betagandet af denna betesrättighet skulle sätta många ur stånd att fortfara med bruket af sina hemman” så fick de behålla dessa. Det gavs t.o.m möjlighet att inrätta nya fäbodlägenheter på fjället efter avvitrningen. Någon formulering som sade att det existerade några skattefjäll att ta hänsyn fanns inte.⁷⁷

När avvitrningen nådde västra Härjedalen, närmare bestämt Hede pastorat, kunde man dock inte längre undgå frågan om lapparnas behov av marker. I en särskild stadga 1841 fastställdes reglerna för avvitrningen i pastoratet. I denna särskilda stadga nämns lappar för första gången. Liksom i 1820 och 1825 års stadgor var jordbrukets intressen dock utgångspunkten.

Avvitrningen skulle grunda sig på fodertillgången för ett visst antal kreatur per jordbruk, ”dock utan beräkning af den tillsättning, som tillfälligtvis kan uppnås genom hämtning af mossor”. Bönderna skulle lämna uppgifter om sitt innehav av mark och djur. Lapparna förväntades inte inlämna några liknande uppgifter. Endast sådana områden närmast ”fjällen” – begreppet skattefjäll nämns inte i sammanhanget – som inte ansågs kunna användas till nya hemman, skulle avsättas till vinterstamhåll för lapparnas renhjordar (§11).⁷⁸

Samma år fastställdes det s.k. ”skattefjällsbrevet” som enligt sin rubrik avsåg att fastställa ”säkra gränser för lapp-allmogens i Jemtland renbetestrakter”. I brevet sägs, till skillnad från i Hedebrevet, ingenting om att några särskilda vinterbetesområden skulle inrättas för samerna, endast att behövliga betestrakter ”inom Kronans disponible fjellmarker” skulle avsättas för deras behov. ”Sedan en socken eller, der belägenheten annorlunda fordrar, samfäldte fjellmarken på karta blifvit lagd, skall landtmätaren med två ojäfvige Gode Män, i vederbörandes närvaro, af tillstötande disponible kronomarker utstaka nödiga betestrakter, särskildt för hvarje skattefjell, hvarvid sorgfälligt tillses, att, såvidt möjligt är, nödig skog till bränsle icke saknas” (punkt 4). Lite längre fram kommer så punkten 8 som visar vad man menade med säkra gränser. Den lyder: ”Några nybyggen i fjelltrakterne böra hädanefter icke upplåtas förrän lapparnes betesmarker behörigen utstakade blifvit; dock kan, i sammanhang med förrättningen rörande urskiljande af lapparnes betesmarker, jemväl nybyggen utstakas, der lägenheter finnas och sökande dertill sig anmäla”. Möjligheten att anlägga nybyggen inom lapparnas områden lämnades alltså öppen i samband med avvitrningen och utnyttjades också (se nedan om Sösjöfjället).

⁷⁷ Avvittringsstadga för Jämtland den 8 december 1820, instruktion för avvittringsrätten i Jämtlands län samma datum, kungl. brevet den 9 mars 1825 om avvitrningen i Härjedalen m.m., kungl. brevet till Kammarkollegium den 26 mars 1831. Avvittringsförfattningarna är utgivna av C.R. Ekström 1862

⁷⁸ Kungl. brevet till Kammarkollegiet den 20 april 1841, ang. grunderna för avvitrningen i Hede pastorat i Herjedalen. C.R. Ekström 1862

Det finns åtskilligt att lägga märke till i dessa brev. Jag återkommer längre fram till vissa punkter. Allmänt sett anser jag att samtliga stadgor och brev rörande avvittningen i Jämtlands län präglades av den nästan totala prioritet som lämnades åt jordbrukets intressen. Samerna var i sammanhanget helt underordnade. Detta sägs sällan öppet. I ett brev från länsstyrelsen till Kungl. Maj:t 1845 får man emellertid klara besked om vilken värdegrund avvittningen vilade på.⁷⁹ Brevet var föranlett av två samekvinnors klagomål över intrång på lapparnas "av ålder upplåtne" fjälltrakter i Föllinge och Ströms lappmarker. Svaret förtjänar att återges i väsentliga delar. Länsstyrelsen skriver:

Wid granskningen af dessa skrifter, hvilka åtföljde af nysuppräknade Socknars öfver dem infordrade underdåniga förklaringar, härjemte underdånigst återställas, lærer det icke undfalla Eders Kongl. Majts Nådiga upmärksamhet, att de innefatta föga annat än sådane klagomål, som äro en vanlig följd af de förändrade förhållanden, som hvarje nomadisk folkstam är underkastad i den mon odlingar ske och med dem civilisationen intränger på de områden, hvilka han förut fått för sitt kringirrande lefnadssätt ostördt efter eget godtycke begagna. De vidsträckta trakter, som nu utgöra Fölinge, Ströms, Frostvikens och Alanäsens församlingar, hafva tillförene burit ett gemensamt namn af Fölinge lappmark och egde då ej andre inwånare än lappallmogen, när denna vissa årstider lemnade fjällen, för att söka ett i dessa trakter ymnigt bete åt sina renhjordar.- Bibehållande den vana, som blifvit ärfd af förfädren och någon gång måhända tvingad af nödvändigheten, företar lappen ännu idag samma vandringar, som för sekler tillbaka. I sin väg möter han nu fasta bostäder, der han förut såg endast ödsliga betestrakter, och i dessa bostäder en befolkning, som, honom olik både i lynne och seder, emottar honom med ovilja och missnöje när han med sina renhjordar nalkas nybyggenas grannskap; Och sålunda upstå emellan lappar och nybyggare oafbrutet tvister och stridigheter, uti hvilka det icke alltid är så lätt att urskilja å hvilkendera sidan den rättmätigaste orsaken ligger till klagan.

Den upgiften är oriktig af sökanderne, att lappallmogen blifvit utträngd från de trakter, som åt densamma mot ränta varit uplåtne. Det förhåller sig med dessa trakter på lika sätt som med de fleste hemman här i Länet, innan afvittringen verkställdes, att de icke egt eller ens ännu ega några bestämda gränсор. Landets upodling genom nybyggens anläggande har likwäl icke härigenom bordt uppehållas eller förhindras, hällst lappallmogen hvarken egt eller kan ega någon annan eller vidsträcktare rätt än den, att förses med nödigt utrymme till

⁷⁹ Civildepartementet. Konseljakt den 20 februari 1845 (RA).

betesplatser för deras renhjordar. Denna rätt har vid beviljandet af nybyggesanläggningar aldrig blifvit förbisedd men wäl tvärtom sorgfälligt iakttagen, fastän gränsorna emellan dessa nybyggen och lapparnes områden hittills icke hunnit att upgå eller fastställas. En sådan gränsreglering kommer likwäl nu, i följd af Eders Kongl. Majts Nådiga bref den 20 april 1841, att ofördröjeligen ske....

Brevet avslutas med att länsstyrelsen hävdar uppfattningen att samekvinnornas klagan var för tidigt väckt eftersom avvitrting ännu inte ägt rum. Även om det gäller förhållanden i norra Jämtland innehåller det principiella ställningstaganden som har bäring på hela länet och är av betydelse i den fortsatta analysen av Tåssåsenmålet. Särskilt kan framhållas följande:

1. Länsstyrelsens självklara ståndpunkt i samband med avvitrtingen var att renskötseln måste träda tillbaka för "den högre civilisationens", d.v.s jordbrukets, intressen. Man noterar också länsstyrelsens formulering att det är civilisationen som tränger sig in på samernas marker, inte tvärtom.
2. Vare sig skattefjällen eller hemmanen hade före avvitrtingen några entydiga gränser.
3. Det rörde sig om en sedvana. Många avvitrtrade marker hade av ålder besökts av samer, men denna vana hade avbrutits genom avvitrtingen. Man noterar i övrigt det nedsättande uttrycket "kringirrande" om en folkgrupp som förmodligen bättre än någon annan förstod att ta sig fram och hitta i väglöst land.
4. Inget intresse visades för de intrång på lapparnas renbetestrakter som blivit följden av den avvitrting till jordbruksmark som ägt rum före 1845. Det var ju just dem lappkvinnornas klagomål gällde, men länsstyrelsen hänvisade till den avvitrting som skulle komma.

6.2. Kunde samerna hävda sin rätt?

Markägarna påstår i sin bevisning att samerna hade goda möjligheter att hävda sin rätt och att de också utnyttjade dem. Påståendet kräver en närmare granskning.

Som ovan påpekats var det endast "delägarna" i byarna, d.v.s. fastighetsägarna, som enligt avvitrtingsstadgan 1820 skulle vara involverade i avvitrtingen och det var endast de som hade möjlighet att överklaga resultaten till avvitrtingsrätten. Detta gällde även Härjedalen enligt stadgan 1825 och det s.k. "Hedebrevet" 1841. De protokoll som lantmätaren upprättat i samband med avvitrtingen i respektive socken skulle undertecknas av lantmätaren, gode männen samt de sockenmän som respektive sockenstämma för denna uppgift utsett (§7).

Fastän marker för lapparnas behov omnämndes i Hedebrevet lämnades det inget utrymme för dem att komma till tals.

I skattefjällsbrevet för lappallmogen i Jämtland 1841 finns däremot en öppning för samernas medverkan. Enligt punkt 2 i brevet skulle lappallmogen kallas till sammanträde om avvittning av skattefjäll genom "deras länsman" och enskilda jordägare (de kunde alltså också vara med om de så önskade) genom kungörelse. Det protokoll som lantmätaren upprättade vid sammanträdet skulle dock endast undertecknas av lantmätaren och de närvarande gode männen. Uppstod tvist som lantmätaren och de gode männen inte kunde lösa, skulle ärendet underställas länsstyrelsen för prövning, inte avvittningsrätten som fallet var när det gällde jordbruksmark.

Den lilla möjlighet som här gavs för samerna att komma till tals var praktiken inte mycket värd. Den "lapparnas länsman", som omnämns i brevet var i Jämtlands län en kronolänsman. Vid denna tid var dessa som regel själva bönder och deras främsta uppgifter var fiskala och polisiära, inte att värna om samerna. Skattefjällsbrevet 1841 initierades av "lapparnas länsman" i Undersåker, kronolänsman Hållström.⁸⁰ Han får sägas ha varit ute i senaste laget. När brevet skrevs hade avvittningen redan kraftigt beskurit samernas gamla renbetesmarker. Den mest drastiska beskärningen ägde rum inom hans eget distrikt i Åre, där det gamla skattefjället Blåskalsfjäll reducerades till 3700 tunnland. Samtidigt tilldelades omkringliggande gårdar och nybyggen stora områden. Skaltugan fick 24584 tunnland, därav 12097 tunnland "lappmarksfjell", Medstugan fick 40154 tunnland, därav 15771 tunnland renbetesfjäll o.s.v.⁸¹ Den stora respekt för skattefjällens integritet som hävdas av markägarna i Tåssåsenmålet var i själva verket obefintlig.

Avvittningen av Blåskalsfjället föranledde naturligt nog protester. De kom från fjällmannen Lars Torkelsson som genom kronofjärdingsmannen Göran Larsson författade ett brev (Torkelsson själv var uppenbarligen själv inte skrivkunnig). Han påpekade att "vi Fjellmän icke kunna annorlunda än högst sällan bevista Gudstjensten i Bygdens kyrkor der Kungörelser om Werdsliga angelägenheter vanligen äfven delgifvas, icke heller som okunnige om Afwittringsrettens sammanträde i Åhre 1840 (alltså före skattefjällsbrevet) kunde hafva någon fullmäktige den på stället att bevaka vår rätt" (enligt avvittningsstadgan 1820 hade han heller inte rätt till det). Torkelsson hävdade att stora områden som helt saknade värde för

⁸⁰ Uppgiften kontrollerad i Undersåkers kyrkoarkiv (ÖLA)

⁸¹ Ludvig Falkman 1851 s. 108

jordbrukarna och räknades som rena impediment tilldelats dessa, trots att det rörde sig om betesmarker som hans förfäder brukat i många hundra år.

Ärendet överklagades först - utan framgång - till länsstyrelsen. Förste avvitringslantmätare Albin och avvitringslantmätare Jacobsson yttrade sig dit 1849 . Albin påpekade att "lappallmogens kronolänsman" (Hållström) funnits i Åre under hela den tid då avvitrningen i socknen pågick 1833-1840. Varken han eller någon annan underrättade då lappallmogen, inte heller fanns det någon som bevakade deras rätt. Nybyggarna hade, bekräftade Albin, fått inkräkta på marker som lapparna alltid utnyttjat för sina renbeten. På så vis frånskiftades Kungl. Maj:t och Kronan stora marker "till everdelig Skada för Lappallmogens renbeten". Lantmätare Jacobsson underbyggde sin chefs uppgifter med att påpeka att "fjellmännens rättigheter, der som annorstädes, helt och hållet lemnats åsido".

Invändningarna hjälpte inte. I sitt utslag den 31 mars 1851 erkände länsstyrelsen att invändningarna nog kunde vara berättigade, men eftersom saken inte överklagats inom de föreskrivna 30 dagarna, kunde ingenting ändras. Avvittringen var slutgiltigt fastställd och kunde inte dras tillbaka. Kungl. Maj:t fastställde sedan länsstyrelsens utslag⁸²

Det är anmärkningsvärt att det var de berörda avvitringslantmätarna som framförde denna kritik mot avvitrningen. De hade ju själva medverkat i processen. Samtidigt med att Albin och Jacobsson skrev sitt yttrande till länsstyrelsen satt en annan avvitringslantmätare i länet och författade en än mer svidande kritik av samernas behandling under avvitrningen. Det var A.F. Rennerfeldt i Frostviken. Han beskrev hur samerna genom avvitrningen fråntagits sina gamla vinterbetesmarker. Lapparna måste nu i stället förhandla med de bönder som blivit ägare till deras tidigare vinterbetesområden. Inte sällan fick de betala dryga avgifter för att få tillträde till dem. Ibland drevs de bort med motiveringen att hjordarna drog varg med sig. Lapparna utsattes, enligt Rennerfeldt, genomgående för godtycklig och förnedrande behandling och han var upprörd över att man kunde behandla landets ursprungsbefolkning på det sättet.⁸³

Uppgifterna om den dåliga behandlingen av samerna kom till överdirektören Ludvig Falkmans vid Generallantmäterikontoret (motsvarande nuvarande generaldirektör vid Lantmäteriverket) kännedom. 1850 företog han en tjänsteresa till Jämtland. Där sammanträffade han bl. a. med förste avvitringslantmätaren Albin, kyrkoherden i Undersåker

⁸² Civildepartementet, konseljakter den 15 mars 1853 nr 5 och den 20 mars 1857 nr. 35 (RA)

⁸³ A.F. Rennerfeldt, *Anteckningar över Frostviken i Jämtland med särskilt avseende å de därinom vistande lappar samlade under sommaren 1849*. Avskrift i Renbetesdelegerades 1913 arkiv (YK 1766, RA) vol. 19

och Åre, kronolänsmannen Hållström, häradshövding Lindersköld och ett par äldre nybyggare. De intygade samfällt riktigheten i den kritik som framförts. Falkman lät följande år trycka sin berättelse från resan. I den kritiserade han skarpt den jämtländska avvitrningen och dess följder för samerna. Skriften fick stor spridning i landet och kom att påverka det sena 1800-talets debatter om samernas rättigheter. Den kom bl.a. att få inflytande på hur avvitrningen senare kom att genomföras i de västerbottniska och norrbottniska lappmarkerna.⁸⁴

6.3. Jordbrukets och nyodlingens prioritet

Efter allt att döma var det jordbruksintressena, stödda av länsstyrelsen, som bestämde avvitrningens omfattning och karaktär. Det var i dess första skede, när jordbrukarna tog sitt, som skattefjällens omfattning i praktiken bestämdes. Skattefjällsbrevet 1841 blev därmed av underordnad, närmast kosmetisk, betydelse.

Enligt 1820 års avvitrningsstadga skulle mark (per mantal) tilldelas från femhundra till tretusen tunnland i inägor samt utmark i förhållande till markens beskaffenhet och större eller mindre godhet. I beräkningen skulle dock inte inräknas "odugliga marker eller impedimenter, hvarmed förstås sjöar, berg samt kala och odugliga mossar, som hafva sten till grund utan affall, och således äro otjenliga för odling" (§ 3). Det sistnämnda var i hög grad en gummiparagraf. Vid den senare avvitrningen i Västerbottens och Norrbottens lappmarker var det de för jordbruk användbara områdena närmast gårdarna som avvitrtrades. Skogarna utanför, de "odugliga markerna och impedimenten", förblev i statlig ägo, även om nybyggarna gavs rätt att för sina behov använda ängar och slåttermarker som låg där. I Jämtlands län räknades däremot alla typer av mark, även de för jordbruket oviktiga, in i det privata ägandet. Detta fick jättelika marktilldelningar till följd. I ingen annan landsdel i Sverige tilldelades jordbrukarna så stora arealer. Per mantal utdelades t.ex. i Lillhärdals socken i genomsnitt 11000 tunnland, 16000 i Hede 16000 och i Ströms socken 13000 tunnland.⁸⁵

Marktilldelningar i den storleksordningen blev fallet även i de områden som Tåssåsenmålet gäller. Vid förhandsdiskussionerna om avvitrningen i Ovikens socken hade man tänkt sig följande fördelning: 72525 tunnland skulle avvitrtras för 6 nybyggens behov. Till fåbodar

⁸⁴ Ludvig Berkhan Falkman 1851 s. 99 ff. Som chef för lantmäteriet insisterade Falkman på att lappmarkerna skulle få en särskild avvitrningsstadga så att förhållandet för samerna inte blev som i Jämtlands län. Civildepartementets konseljakt den 30 maj 1873 nr. 58-59 (RA)

⁸⁵ Jämtlands och Härjedalens historia, fjärde delen, 1962, s.449. Uppgifterna bygger på Almquist 1928 s. 470.

skulle avsättas 60775 tunnland och till renbetesfjäll 119 604. Sammanlagt upptog fåbodar och nybyggen 133000 tunnland. Det rörde sig alltså om avsevärda arealer. Genomsnittet per nybygge var 12000 tunnland. 4000 renar – det uppgivna antalet – skulle klara sig året runt på 119604 tunnland fjällmark, oavsett väderleksförhållandena.⁸⁶

6.4. Skattefjällen avvitrats

Avvittringshandlingarna för skattefjällen är ofullständigt bevarade, vilket i sig är ett bevis på hur ringa vikt man lade vid dem. Förhållandet har observerats även av tidigare forskning.⁸⁷ Avvittringen av samtliga skattefjäll i länet fastställdes i ett gemensamt utslag av länsstyrelsen den 13 september 1856. I utslaget konstateras att Hundhögs och Tossås fjällen blivit bestämt och utstakat till 119 604 tunnland. Lantmätarna och godemännen hade föreslagit att skatten skulle beräknas på den grunden att 4000 renar ”alla tider af året deraf kunna hafva tillräckligt bete”.⁸⁸ Detta fastslogs i länsstyrelsens utslag.

Formuleringen ”alla tider af året” ligger till grund för markägarnas påstående idag att samerna i Hundhögs- och Tåssåsfjällen aldrig haft vinterbetesrätt utanför renbetesfjällen. Eftersom den fått så stor betydelse bör dess innebörd granskas ingående.

I utslagsakten ingår bara några utdrag av avvittringsprotokoll, däremot ingen kopia av ett fullständigt sådant. Ett av utdragen är daterat den 4 september 1848 och gäller Hundhögsfjället. Det är mycket ofullständigt och lämnar egentligen bara några korta upplysningar om skattefjällets omfattning, inget om beteskvaliteten. För Tåssåsfjäll saknas protokollsutdrag helt.

I lantmäteriets i Östersund arkiv finns inte heller några bevarade avvittringsprotokoll för de båda fjällen. Vad som finns är ”Ägobeskrifning till kartan öfver nybyggens Galberget, Löfdalen och Tossåsen samt Hundhögs, Bosjö och Tossås fjälltrakter uti Jämtlands Län och Ovikens Socken”. Beskrivningen är upprättad 1848 av H.F. Behm, troligen i samband med avvittringen.⁸⁹ Den är utförlig när det gäller nybyggerna, men mycket summarisk när det gäller fjällen. Hundhögs, Bosjö och Tåssås fjäll består enligt beskrivningen av kala fjäll och steniga alldeles skoglösa höjder med smärre sjöar, tjärnar och andra vattendrag. De har, sägs det, på vissa ställen det ”allra bästa bete, men däremot på andra alldeles intet”. Bedömningen avser

⁸⁶ Östersunds tingsrätts dom i mål T977-04 meddelade den 8 augusti 2005 aktbilaga 238.

⁸⁷ Åke Holmbäck 1922 s. 61

⁸⁸ Utslaget finns i Jämtlands läns landskontors arkiv (ÖLA) bland resolutionskoncepten. En avskrift gjord av överlantmätare Valfrid Larsson och ingår i lantmäteriets i Östersund arkiv som förrättningsakt 23-JÄM-94A

⁸⁹ Lantmäteriet i Östersund, förrättningsakt Oviken 52

uppenbart endast sommarbeten och perspektivet är jordbrukets. Till beskrivningen finns en karta (som dock bara visar den delen av dessa fjäll som ligger inom Ovikens socken). Den ger bilden av avradsland som trängt sig tätt upp mot fjällen, men ger annars ingen förklaring till hur 4000 renar skulle kunna överleva där året om. En fåbodvall, Oldbergsbodarna, ligger inritad inom skattefjällets område. Gränsdragningen mellan skattefjäll och avradsland var uppenbarligen inte så knivskarp som det gjorts gällande från markägarhåll (karta 5).

Informationen om avvitrningen av Hundhögs och Tåssåsens skattefjäll är som synes mycket bristfällig. I lantmäteriets arkiv finns endast två fullständiga avvitringsprotokoll för skattefjäll bevarade. De gäller Sösjöfjäll samt Kålås och Skäckerfjäll i Kalls socken och är daterade den 10 augusti 1847.⁹⁰ Enligt det för de båda fjällen gemensamma protokollet infann sig fyra lappmän från Sösjöfjäll och fem från Kålås och Skäckerfjäll. De uppgav sig vara fullmäktige för de övriga lapparna. Som kronoombud infann sig kronolänsman Hållström i Undersåker och som gode män en hemmansägare från Offerdal och en skolmästare från Undersåker.

I protokollets §2 sägs att gränserna omkring fjällen ifråga var fastställda genom förut vidtagna och fastställda avvitringsåtgärder. Därmed måste avses de avvitrningar som gjordes före 1840 och alltså gällde omkringliggande byar och hemman. Efter detta konstaterande följer en beskrivning av gränserna för fjällen. De ligger skilda från varandra genom Torrösjön "och åtskillige å ömse sidor av densamma anlagde nybyggen". Efter moget övervägande kom, som det står, "ägarna" till de båda fjällen överens om att inte skilja fjällen från varandra utan beta dem tillsammans" som tillförne deras förfäder gjort". Om de skulle skiljas skulle annars "det ena fjellet endast bekomma vår- och sommarbete, då deremot det andra blott sommar och höstbete, samt tvärt om". Några vinterbeten nämns inte alls i det sammanhanget.

I §4 framförde fjällmännen stark kritik mot gränserna och hävdade att de "för dem mycket inskränkte deras urgamla betestrakter, synnerligast som gränsen oftast mot angränsande nybyggen bestämts på de högsta fjellklipporna, och nybyggena sålunda blifvit tilldelade trakter, för dem högst otjenlige och af ingen nytta, men för fjellmannen outhärlige".

Efter diskussioner med mötesdeltagarna om fiskerättigheterna avslutades mötet och förrättningsmännen begav sig enligt 7:e paragrafen ensamma (inga samer var med) ut på marken för att mäta och skattlägga fjällen. Protokollet underskrevs av lantmätarna (Forsell och Jacobsson), kronolänsmannen samt de två gode männen. Namnteckningar eller bomärken

⁹⁰ Lantmäteriet i Östersund. Förrättningsakter och kartor nr. 58 och 59 för Kalls socken.

från samer saknas i protokollet och skulle heller inte finnas enligt skattefjällsbrevet 1841. De var med andra ord omyndigförklarade i sammanhanget.

Lantmätarnas ansträngningar resulterade i beskrivningar över de berörda fjällen daterade den 30 november 1847. Man får veta att det i Sösjöfjäll fanns 10 hushåll med 37 personer. Antalet renar uppgick till 5000. Därefter följer den intressanta beskrivningen av renbetet på fjället. Det ansågs tillräckligt för det uppgivna antalet;” under Vårtiden utmed Ytterängs och Ede rågångar på sydvästra sidan om Blankfjellet samt uti så kallade Svenskådalen, under Sommaren på kala Fjellryggarna och under Höstetiden i Skogen omkring Sösjön och utmed Mjölksjöarna. Tillräcklig skog för Fjellmännens behof finnes utmed gränsen emot Bergsjö Afradsland samt å ömse sidor om Rörwass och Svensk-ån och utmed Mjölksjöarne”. Vinterbetesmarker nämns inte alls i detta protokoll, endast att det fanns skog till husbehov.

För Kålås och Skäckerfjäll lyder motsvarande beskrivning. ”Renbetet anses tillräckligt för uppgifne antalet (8000) ehuru om våren inskränkt till några fjellior uti Ruts-, Stry- och Strådalarne, samt på sluttningarne mot Lågsjö afradsland; under sommaren lemna de högre fjelltopparne och om vintern de skogbeväxte delarne af Ruts- och Strådalarne en sparsam näring. Skog till husbehof finnes uti Ruts- och Strådalarne; i den förstnämnde hufvudsakligen gran och i den sednare gran och björk”. Antalet hushåll uppgick till 12 ”men rörande folkmängden saknas, sägs det i protokollet, bestämde underrättelser”.

På detta spinkiga underlag ansåg sig alltså länsstyrelsen den 31 mars 1851 kunna fastställa att samerna på Sösjöfjället och Kålås- och Skäckerfjället kunde finna näring för sina renar ”under alla tider av året”. När skatten bestämdes blev det så att Kålåsen och Skäckerfjäll åsattes högre ränta, trots att det hade mindre yta och fler renar än Sösjöfjäll. Lapparna i förstnämnda fjäll besvärade sig till Kungl. Maj:t, som begärde in yttrande bl.a. från förste avvitringslantmätaren Albin. Denne hänvisade till att Kålås och Skäckerfjället var av annan beskaffenhet än Sösjöfjäll och ”innehåller och omgives af mera bördiga dalar än Sösjö fjelltrakter”. Ordet bördig tyder på att det är sommarbeten han avsåg. Bördighet är ju ingen särskilt god kvalifikation för vinterbeten. Renlav, renens huvudföda under vintern, trivs enligt Norrländsk Uppslagsbok på ”torra hedar och hållmarker, men kan även leva på block och ved”. Innebörden av ordet ”omgives” är likaledes dunkel. Inräknade Albin även områden utanför skattefjället i sin bedömning?

Albin skriver vidare att avvitringshandlingarna ”icke innefattar beskrifning å de kala höjderna utan betecknar det område som inbegriper den fjellartade tracten inom hvilken alla

slags renbeten och nödig vedbrand till behovet finnes för bestämda hushåll lappallmoge". Vad kan han ha menat med detta? Ansåg han att det inom de båda skattefjällen fanns vinterbeten som räckte för renarna året om, eller menade han att det inom området fanns områden som var användbara hela året om, ungefär som definitionen är för åretruntmarker idag?

I ett annat samtida besvär till Kungl. Maj:t framställde samerna på Sösjöfjället önskemål om att ett nybygge, som länsstyrelsen beviljat i samband med avvitrningen 1840, skulle nedläggas och tillföras deras skattefjäll. Nybygget låg, menade de, på gammal samisk mark och var ett mycket viktigt betesområde, särskilt på våarna. Albin svarade nu irriterat att Sösjöfjället visst kunde ge tillräcklig föda åt renarna (om han menar året om framgår inte) och påpekade sedan att ingen, inte ens kronoombudet, framfört några invändningar vid själva avvitringsförrättningen. Kronoombudet var kronlänsman Hållström i Undersåker, och vad han betydde av skydd för samerna har vi ovan sett i fallet Blåskalsfjäll.

Kungl. Maj:t avlog vid sammanträde den 15 mars 1853 besvären.⁹¹ Därmed var skattefjällens områden fastställda. De var uppenbart för små, men det spelar för dagens problematik mindre roll eftersom det under senare delen av 1800-talet utvidgades och blev till de "åretruntmarker" vi har idag. Den avgörande frågan blir i stället vad som menades med att det på fjällen fanns näring för renarna "under årets alla tider". Underlaget är som synes långtifrån entydigt. När det gäller Sösjöfjället utpekade avvitringslantmätaren (Forsell) inte några vinterbetesområden alls, däremot områden för vår- sommar och höstbeten. Möjligen kan han ha menat att vinterbetesområdena fanns i Kålås- och Skäckerfjällen (som Jacobsson avvitrade). De tre fjällområdena skulle ju brukas gemensamt för att bäst kunna utnyttja dess olika tillgångar. Det innebär i så fall att 13000 renar skulle kunna födas över vintern på de 86600 tunnland som de två sistnämnda fjällen bestod av.

Av dessa fjällmarker kunde dock knappast mer än en tredjedel användas för vinterbeten. Detta kan man se av en karta som lämnades in till Kungl. Maj:t från länsstyrelsen i samband med samernas besvär 1851 (karta 6).⁹² Den visar att de utpekade vinterbetesområdena i Ruts- och Strådalarna motsvarar ungefär en tredjedel av området. Om lantmätarna verkligen menade att så begränsade områden skulle räcka året runt för så många renar måste man verkligen

⁹¹ Civildepartementet, statsrådsprotokoll och konseljakt den 15 mars 1853 nr. 3 och 4 I konseljunkten ingår alla här nämnda besvärshandlingar (RA).

⁹² Protokoll och beskrivningar till kartorna över Sösjö samt Kålås och Skäcker skattefjäll uti Kalls socken i Jämtlands län. Tillhör civildepartementets konseljakt den 15 mars 1853. Kartavdelningen, departementsakter, stort format (RA)

ifrågasätta deras kompetens att bedöma saken. Expertis på renskötsel brukar hävda att det för vinterbeten behövs flera gånger så stor yta som för sommarbeten.

Det är dessutom ett välkänt förhållande att man inte kan slita på ett och samma vinterbetesområde många år i rad och att renarna på grund av väderleksförhållandena vissa år måste flytta bort från sina ordinarie betesmarker. Några sådana problem omnämns inte i avvitringshandlingarna. Man slås också av hur kortfattade och svepande beskrivningarna av skattefjällen är jämfört med de noggranna, oftast flersidiga, detaljredovisningar som kom jordbrukslägenheterna till del. De tyder långt ifrån på någon noggrann och sakkunnig undersökning av fjällmarkerna.

Den analys som här har gjorts har på grund av bristerna i källmaterial fått bygga på ett helt annat fjällområde än Hundhögs- och Tåssåsfjällen. Handläggningen av avvitringen torde dock ha följt samma regelsystem och varit likartad över hela länet. Liksom Hundhögs- och Tåssåsfjällen fick Sösjö-, Kålas- och Skäckerfjällen epitetet brukbart ”under alla tider av året”. Som jag här har försökt visa är innebörden av dessa fyra ord dock oklar och kompetensen hos dem som skrev dem kan allvarligt ifrågasättas. För markägarna är saken ändå klar. De betyder att vinterbete inte fick förekomma utanför skattefjällen. Jag ifrågasätter starkt denna ståndpunkt och menar att ett så bräckligt underlag som fyra mångtydiga ord, nedtecknade för halvtannat århundrade sedan, under inga omständigheter får läggas till grund för ett avgörande i domstol idag.

6.5. Avvittringens följder granskas

Avvittringen i Jämtlands län skapade stridigheter och motsättningar under hela 1800-talet. Hårdast var de i Härjedalen där den utbredda fäbodkulturen ständigt kom i konflikt med renskötseln. Stridigheterna nådde sin kulmen i slutet av 1870-talet då den blev en angelägenhet som diskuterades ända upp i riksdagen.⁹³

Under åren 1877-1878 inkom till Kungl. Maj:t ett antal klagomål från samerna i Härjedalen och Södra Jämtland över deras betryckta läge och över de bofastas intrång på deras gamla marker. Bruksägare William Farup tillsammans med andra jordägare i Tännäs och Hede socknar svarade år 1879. De besvärade sig i sin tur över de många intrång som lapparna gjort och gjorde på deras marker. Klagandena påkallade Kungl. Maj:ts omedelbara beskydd mot samerna.

⁹³ Lars Thomasson, Stockholm 1990 s. 723 ff., Östersund 2002, s. 15 ff.

Redan året innan hade emellertid landshövdingen i länet, Johan Asplund, ansökt hos regeringen om att få göra en undersökning av förhållandena kring samernas situation och renbetesfjällen. Undersökningen skulle genomföras av länets skogsinspektör med biträde av sakkunniga. Ansökan beviljades av Kungl. Maj:t som också ställde ekonomiska medel till förfogande.⁹⁴

Den fråga som de sakkunniga i första hand skulle undersöka var 1. ”lapparnes brist på utrymme, bete och skog, till följd deraf, att stora delar af de trakter, hvarå lapparne före den här verkställda, och redan på 1850-talet väsentligen avslutade afvittringen opåtaladt fått beta sina hjordar, dervid frångått klaganderne, som nu derföre önska att återfå desamma. 2.

Lapparnes anhållan att komma i åtnjutande af samma frihet till flyttning och betande utom sitt egentliga område, som är Westerbottens lappar förunnad. 3. Yrkande på en återgång från de genom Eders Kongl. Maj:ts nådiga bref den 3 oktober 1866 angående skyldighet för nybyggare i lappmarkerna att hålla stängsel kring sina höstackar, ”till hvad ursprungligen varit i ämnet stadgadt”.

Undersökningarna leddes av skogsinspektören, jägmästare Fredrik Tigerhjelm med biträde av tre sakkunniga. De genomfördes 1880 och var mycket noggranna. Samerna i Hundhögs- och Tåssåsfjällen hade efter allt att döma råkat i stor fattigdom. För att förbättra sina små inkomster hade de olagligen hyrt ut fåbodlotter på sina skattefjäll till bofasta. De hade dessutom mot ersättning ställt delar av sina betesmarker till för samer från norra delen av länet. Synemännen var mycket kritiska mot detta. Slutomdömet blev ändå följande:

”Hundhögs och Tåssås sammanslagna skatteland, ehuru omfattande en stor areal, kunna ej ens anses hafva vid afvittringen blifvit ändamålsenligt begränsade, ty om än skogstillgången å vissa trakter är ganska betydlig och vida utöfver behovet, saknas deremot annorstädes sådan, hvarigenom vidsträckta betesmarker under vintertid icke kunna tillgodogöras.

På grundval av syneprotokollen och sina egna erfarenheter från 25 års verksamhet som landshövding i länet skrev landshövding Asplund ett långt utlåtande till Kungl. Maj:t. Det innehåller en bedömning av avvittringen i Jämtlands län. Asplund skrev bl.a. följande:

Den bördighet och tjenlighet särdeles för grässkörd, som landets jordmän äger ända upp i dalsänkningarne mellan fjällen samt till och med å vissa delar af desse, hade, på sätt Eders Maj:ts Befallningshafvande i underdånigt utlåtande den 31 December 1879 öfver förslag till

⁹⁴ Hela materialet ingår i Justitiedepartementets konseljakt den 4 juni 1886, nr 8-18 (RA). Se bevisuppgift 1.5.

förordning rörande lapparne i de förenade rikena haft tillfälle uttala, förmått afvittringsmyndigheten att, i odlingens förmenta intresse och utan tillräckligt afseende å lapparnes behof, inom fjälltrakterne tilldela den fasta befolkningen större eller mindre sträckor, de der rätteligen bort bibehållas under skattefjällens besittningrätt, så framt desse, enligt tydliga syftet i 1841 års nådiga bref, skulle, hvart för sig, innefatta alla nödiga vilkor för renskötselns bedrifvande med ett visst, för fjället beräknadt antal renar.

Asplund kom så med ett utförligt förslag till en framtida renbeteslag. De största problemen vållades honom av den åberopade fria västerbottniska och norrbottniska flyttningsrätten under vintrarna. Några förbehåll för samisk flyttningsrätt hade inte gjorts vid avvittringen, konstaterade han. Under den närmaste tiden efter denna hade samerna ändå opåtalat fått fortsätta sina vinterflyttningar och så var det enligt Asplund fortfarande i alla delar utom i Härjedalen, där befolkningen fortfarande använde renmossa som vinterföda åt boskapen och där det utbredda fåbodväsendet skapade konflikter med samerna.

Asplund ansåg å ena sidan att äganderätten kunde anses ovillkorlig. Å andra sidan kunde man, med hänvisning till olika författningar och 1751 års gränstraktat med Norge anse att samerna hade sedvanerätt till flyttningar och beten på de marker som kronan innehåft före avvittringen. Asplund presenterade på ett insiktsfullt sätt de olika alternativen men ville inte ta närmare ställning till dem. Avgörandet överlät han till den "lappkommitté" som just tillsatts och i vilken han själv blivit ordförande.

7. Renbeteslagen 1886

7.1. Förarbetena

Landshövding Johan Asplund har med säkerhet haft stort inflytande på det kommande lagstiftningsarbetet. Han avled emellertid kort efter att han utsetts till ordförande i kommittén och ersattes av landshövding Henrik Adolf Widmark i Norrbottens län. Att stridigheterna i Härjedalen var en starkt pådrivande faktor för kommitténs tillkomst är uppenbart. Ett av de problem som blev särskilt tydliga i sammanhanget var att det saknades en nationell lag. En sådan skulle, framhöll statsrådet Nils Vult von Steyern i riksdagsdebatten 1886 ha "sitt särskilda berättigande i angelägenheten att till ett öfverskådligt helt samla alla de äldre, på särskilda tider meddelade, spridda och till stor del i glömska fallna bestämmelserna angående

lapparnes förhållanden inbördes och till de bofaste, samt att komplettera dem med sådana stadganden, som afse att tillförsäkra lapparne en mera betryggad tillvaro” (jfr ovan avsnitt 4).⁹⁵

Kommitténs sammansättning och arbete har närmare beskrivits i utredningen *Samernas sedvanemarkar*⁹⁶ Dess betänkande kom 1883 och den följande remissbehandlingen och riksdagsdebatten ledde fram till 1886 års renbeteslag.⁹⁷ Portalparagrafen gällde sedvanerätten och fick följande lydelse:

Lapparne äro berättigade att, under iakttagande af de i denna lag meddelade föreskrifter, uppehålla sig med sina renar icke allenast inom Norrbottens och Vesterbottens lappmarker och å de för dem inom Jemtlands län afsatta land, utan äfven å de trakter i övrigt, hvilka de efter gammal sedvana hitintills hafva besökt, och att der betjena sig af land och vatten till underhåll för sig och sina renar. På enskildas egor, belägna utom Norrbottens och Vesterbottens läns lappmarker eller inom de delar af desse lappmarker, som vid redan förrättad eller framdeles skeende afvittring förklarats tjenlige för odling, må dock Lapparne utan vederbörande jordegares eller brukares samtycke uppehålla sig endast under Oktober, November, December, Januari, Februari, Mars och April månader, der ej sådana egor vid afvittringen bibehållits jemväl såsom renbetesland, eller ovanliga väderleksförhållanden utgöra hinder för flyttningen.

Tolkningen av denna paragraf är kanske inte självklar i alla avseenden. Inledningsvis sägs att samerna får uppehålla sig i sådana områden utanför lappmarkerna i Västerbottens och Norrbottens län som de av ålder brukat besöka. Sedan kommer en mening som kan vara förrädisk. Det står att vinterbeten utanför Västerbottens och Norrbottens lappmarker endast får ske under perioden 1 oktober till 1 maj. Det är lätt att knyta formuleringen till Västerbottens och Norrbottens län och tro att den inte gäller Jämtlands, Västernorrlands och Gävleborgs län. För att få fullständig klarhet i hur man tänkte om den saken måste man gå till förarbetena.

1882 års lappkommittés betänkande inleds med en beskrivning av de svenska samerna och deras olika betesområden (lappbyar i juridiska mening tillkom först genom 1886 års lag). I

⁹⁵ Riksdagen 1886 FK III: 29 s.10

⁹⁶ SOU 2006:14 s. 182 ff

⁹⁷ SFS 1886:38

samband med att kommittén behandlar jämtlandssamerna gör den en omfattande och kritisk exposé över den jämtländska avvitrningen. Kommittén vände sig med skärpa mot länsstyrelsens i Jämtlands läns återkommande försök att begränsa begreppet lappmark till renbetesfjällen. En sådan ordning skulle innebära att samernas område var inskränkt till områden i fjälltrakterna, som inte ens utgjorde ett samlat helt utan låg, som det formulerades i betänkandet, ”kringkastade” i provinsens västliga del. Tilldelningen av mark för samerna betecknades av kommittén som helt godtycklig.

Det var enligt betänkandet uppenbart ”att de trakter af Jemtland, hvilka gränsa intill de marker, som Lapparne erhållit, och af hvilka en del varit föremål för avvitrning samt skattläggning på samma gång som dessa, förr varit såsom sådane (renbetesmarker) betraktade och äfven fortfarande böra såsom sådane anses, samt att således lappmarkerna måste innefatta de trakter, som lapparne äro nödsakade att beträda för att kunna tillgodogöra sig betet å de för dem särskildt afsatta land”.

När det gäller utformningen av ett område som var större än det avvitrade, fastnade kommittén för de trakter där nybyggen enligt kungliga brev den 27 november 1792 och den 9 november 1836 skulle skattläggas enligt samma metod som gällde i Västerbottens och Norrbottens lappmarker. Detta var en egendomlig skatteteknisk definition, men den var i det rådande läget måhända den enda möjliga. Vad man åsyftade var, det framgår av texten, att skapa större åretruntmarker för samerna. Man kan säga att kommittén på detta sätt förebådade de inköp av utvidgningshemman till renbetesfjällen som påbörjades på 1890-talet.⁹⁸

Efter detta kommer kommittén in på frågan om vinterbetena. Vid flera tillfällen tidigare hade tanken framförts, att man skulle avsätta vissa områden som ett slags reservat s.k. ”stamhåll” för samernas vinterbeten. Denna tanke avvisades nu definitivt. Den var ekonomiskt omöjlig eftersom den skulle innebära återköp av stora områden som redan avvitrats. Idén med reservat stred också mot renens natur. Vad som måste göras var att särskilja jordbrukets och renskötselns marker under växtsäsongen. Däremot borde samerna ha rätt att vintertid vistas även i trakter, ”dit odlingen fortskridit”.

Kring denna fråga för kommittén sedan ett fördjupat resonemang som tog sin utgångspunkt i förhållandena i Jämtland. Kommittén avvisar föreställningen att syftet med avvitrningen av

⁹⁸ Riksdagen 1886 2 saml.2 avd. första bandet, *Förslag till Förordning angående de svenska Lapparne och de bofaste i Sverige samt Förordning om renmärken afgifna af den dertill utaf Kongl. Maj:t förordnade komité*, Stockholm 1883 s. 47 ff.

renbetesfjäll enligt kungliga brevet till Kammarkollegium den 20 april 1841 varit att sätta en gräns för vinterflyttningarna. Brevet avsåg endast att sätta en gräns för jordbrukets vidare expansion in i fjällvärlden – på samma sätt som odlingsgränsen skulle göra det i de nordligare länen. Ägde lapparna, frågade sig kommittén, före avvitrningen inte rätt till vinterflyttningar i kraft av verklig sedvanerätt, så borde de heller inte ha den nu. Men om en sådan rätt fanns, gällde den än idag. Avvittringen och därmed sammanhängande åtgärder hade på den punkten inte medfört någon förändring. Kommittén fortsätter:⁹⁹

Då nu inom Jemtlands län Lapparne från ålder och intill våra dagar fått under vintern opåtaladt flytta kring med sina hjordar, och först å de allra senaste tiderna från den jordbrukande befolkningens sida några invändningar deremot förnummits, samt ostridigt är, att odlingen trängt in på stora områden, hvilka ursprungligen endast af Lappar begagnats, så synes det antagandet fullt berättigadt, att Lapparnes flyttningar vintertiden inom Jemtlands län äro grundade i sedvanerätt.

I ett särskilt yttrande framförde kommittéledamoten och bruksägaren William Farup på Ljusnedals bruk i Härjedalen kraftiga invändningar mot resonemanget. Han menade att formuleringen ”säkra gränser” i 1841 års kungliga brev avsåg att utvisa gränser inom vilka samerna hade att hålla sig även vintertid. Den äganderätt bönderna i Jämtlands län fått genom avvitrningen var enligt honom okränkbar.¹⁰⁰

Särskilda utskottet behandlade frågan utförligt. Både inom och utom utskottet hade tidigare funnits den uppfattningen att en geografisk gräns kunde sättas för samernas vinterflyttningar. Efter moget övervägande hade utskottet dock kommit fram till att en sådan gränsdragning var omöjlig. Även om den vore praktiskt utförbar – vilket utskottet betvivlade – skulle den inte kunna upprätthållas. Många gånger var det så att renen i sin jakt efter bete bestämde över sammen och inte tvärtom. Det kunde därför inte lämnas någon garanti för att en sådan gräns inte skulle kunna överskridas. Man har, säger utskottet vidare, utgått från att lappen inte har någon verklig rätt att åberopa och utgått från att lappens intresse alltid var underordnat andras.

Lappen hade dock, menade kommitténs majoritet, en verklig rätt att åberopa och den grundar sig på sedvanerätten. För utskottets majoritet stod det helt klart att denna rätt gällde hela Norrbottens och Västerbottens län. I Jämtlands län hade avvitrningen medfört att jordägarna kommit att bestrida samernas rätt att vintertid vistas på deras privata marker.”Men”, säger

⁹⁹ Riksdagen 1886. II. 2. 1, s. 67 ff.

¹⁰⁰ Riksdagen 1886. II, 2, 1 s. 127 ff.

utskottet "icke har sjelfva rätten allenast genom bestridandet kunnat blifva mindre än den i och för sig var". Många markägare erkände visserligen att jämtlandssamerna genom avvitrningen gjorts stor orätt, men de hävdade att staten genom den avhänt sig sin mark till enskilda utan någon inskränkning. Man glömde emellertid då, menade utskottet, att lappens rätt var äldre än statens och att staten ej hade kunnat upplåta jorden med bättre rätt än den själv innehade. Samernas flyttningsvanor, såväl före som efter avvitrningen, var för övrigt väl kända av den bofasta befolkningen, även i Jämtlands län. Utskottet uttalade slutligen som sin bestämda mening att brevet 1841 inte avsåg att sätta en gräns för vinterbetena, utan endast för sommarbetena.¹⁰¹

7.2. Proposition och riksdagsbeslut

Regeringen framlade sin proposition om införande av en renbeteslag för riksdagen den 11 december 1885.¹⁰² Beträffande sedvanerätten hade en del förtydliganden gjorts jämfört med kommitténs förslag, men huvudprincipen var oförändrad. Till propositionen fogades landshövdingarnas yttrande över lappkommitténs betänkande. Landshövdingarna i Norrbottens och Västerbottens län hade inga invändningar mot förslaget om lagfäst sedvanerätt. Landshövding John Ericson i Jämtlands län skrädde däremot inte orden i sin kritik. Den alltför nära beröringen med en överlägsen ras var huvudorsaken till lapparnas olycka, menade han. Redan av den anledningen borde deras näring skiljas från jordbruket.

Ur juridisk synpunkt var kommitténs förslag "värre än godtyckligt". Det innebar nämligen ett fullständigt åsidosättande av "hvarje ordnad samhälls grund *eganderätten*" och innebar ett lika oförtjänt som våldsamt ingrepp i böndernas i lag tillförsäkrade fria dispositionsrätt. Även Högsta domstolens yttrande bifogades. Det gick i stort sett ut på samma sak och justitierådet Östergren trodde sig veta, att om befolkningen i Norrbottens, Västerbottens och Västernorrlands län fått yttra sig över förslaget skulle utfallet ha blivit ett helt annat även där.

De flesta kommunerna i Jämtlands län var säkra på att samerna inte hade behov av att gå utanför renbetesfjällen med sina renar. De ansåg att kommittéförslaget genom att inte respektera äganderätten skulle skapa ofred mellan bofasta och samer. Huvudprincipen borde vara att samerna höll sig inom "de för dem avsatta landen". Kommunalstämman i Föllinge menade, att om lapparna behövde gå utanför dessa skulle det vara kommunalstämmorna som bestämde var de skulle få färdas och uppehålla sig. Övriga kommuner ansåg, att det borde

¹⁰¹ Riksdagen 1886 8.1.s. 14 ff.

¹⁰² Riksdagen 1886 II. 2. 1 Prop. 2

tillkomma den enskilde jordägaren att avgöra om och på vilka villkor lapparna fick beträda hans marker.¹⁰³

Debatten i riksdagen blev livlig. Riksdagsmännen från Jämtlands län var eniga i sitt motstånd. Paragraferna om sedvanerätt (§§ 1 och 18) antogs dock i första kammaren med röstsiffrorna 64 mot 23 och i andra kammaren med röstsiffrorna 128 mot 38. Därmed hade riksdagen fastställt att sedvanerätten till vinterbeten för renar hade företräde framför äganderätten. Den var att anse som ett "servitut" som åvilade fastigheterna i de berörda områdena.

8. Egen jämtländsk renbeteslag?

Renbeteslagen 1886 trädde i kraft den 1 januari 1887 för Västerbottens och Norrbottens län men, med hänsyn till det extra rådrum som behövdes för renbetesfjällens utvidgning, två år senare i Jämtlands län. Redan den 21 maj 1891 meddelade emellertid länsstyrelsen att det uppstått svårartade konflikter i länets södra del genom att Åre-Storsjö lappbys renar årligen trängde in på den bofasta befolkningens ägor och orsakade skador. Kungl. Maj:t uppdrog då åt landshövdingen att komma med förslag till ändringar i lagen och till åtgärder för utjämnande "af de stridigheter som, enligt hvad känt vore, förekomme mellan lapparne och de bofasta inom Herjeådalen".¹⁰⁴

Uppdraget föranledde länsstyrelsen att utarbeta och låta trycka ett förslag till renbeteslag avsedd enbart för Jämtlands län. Enligt detta förslag skulle sedvanerätten avskaffas i länet och lapparna förbjudas att någon tid av året uppehålla sig på bofastas ägor utanför renbetesfjällen, i varje fall utan tillstånd från de bofasta. De bofastas rätt att inneha s.k. skötesrenar hos samerna skulle också inskränkas eller helst helt avskaffas. Det borde dessutom införas en ovillkorlig skyldighet för samerna att märka sina renar, så att ägaren till dem kunde identifieras då de orsakat skador för bönderna.

Förslaget överlämnades till Kungl. Maj:t den 15 augusti 1892. På riksdagens uppmaning sändes det jämtländska lagförslaget på remiss till kommuner, kyrkoherdar, kronobetjäning och samer i Jämtlands, Västerbottens och Norrbottens län.

¹⁰³ Kommittéarkiv Ä 34 och konseljakt den 8 juni 1886, vol. 1-7(RA)

¹⁰⁴ Justitiedepartementets konseljakt den 8 februari 1898, 1895 års lappkommitté (ÄK39 RA)

I kungörelse den 9 mars 1893 tillkännagav länsstyrelsen lagförslaget i länet. Den ålade kronobetjäningen att se till att det blev uppläst i kyrkorna och att länsmännen höll sammanträden med sockenborna. Uppslutningen bakom den egna länsstyrelsens förslag blev stor i Jämtlands län. Av 13 kyrkoherdar tillstyrkte 9, medan 4 svarade svävande eller inte alls. De 20 svarande länsmännen och kronofogdarna ställde sig alla enhälligt bakom sin landshövding. Detsamma gällde flertalet kommuner, men det måste anmärkas att de informationsmöten som anordnades i de jämtländska socknarna var ytterst glest besökta, utom i Härjedalen. Det verkar inte som om intresset var särdeles stort.

I Klövsjö socken (som alltså tvärtemot vad markägarna hävdar svarade på remisser om renskötsel) hade lagförslaget upplästs två söndagar i kyrkan innan det togs upp vid sammanträde i sockenstugan den 22 april 1893. Vid utsatt tid kl. 10.00 på förmiddagen hade endast två sockenmän infunnit sig. Efter en timmas väntan hade det kommit så många att länsmannen kunde förklara mötet öppnat. Man hade då mobiliserat 11 personer, huvudsakligen hemmansägare från Klövsjöbyn med kommunalnämndsordföranden i spetsen. Det var huvudsakligen lappens rätt till renbete som dryftades. Man menade att lagförslaget innebar att en behövlig gräns sattes ”för en efter förhållandena för stor och genom sina följder för orten skadlig renafvel”. De vid sammanträdet närvarande sockenmännen begärde sedan att få fört till protokollet ”att såvidt känt vore, ej något område som kunde få tagas till renbetesland funnes. Den trakt Klövsjöbyn egde på fjellområdet, vore nödvändig till sommarbete och mosstägt för den bofasta befolkningens boskap”. (I det tidigare nämnda avvitringsprotokollet 1834-1836 hävdade bönderna att det inte fanns något bete på Klövsjöfjället. Se ovan avsnitt 5.2)

I Västerbottens och Norrbottens län var inställningen helt annorlunda än i Jämtlands län. Bortsett från de 10 remissinstanser som svarat alltför diffust för att kunna räknas förhåller det sig på följande sätt: Arton länsmän och kronofogdar avstyrkte förslaget från Jämtland och yrkade på att sedvanerätten enligt 1886 års lag skulle behållas. Endast fyra tillstyrkte jämtlandsförslaget. Motsvarande siffror bland kyrkoherdarna var sex mot tre. Arton kommunalstämmor uttalade sig för bevarande av 1886 års lag, medan sex tillstyrkte det jämtländska förslaget. Dessa kommuner var Dorotea, Vilhelmina, Lycksele, Stensele, Tärna och Malå. Kustsocknarna uttalade sitt stöd för sedvanerätten, men påpekade att samernas besök inträffade med glesa mellanrum när betesförhållandena i det inre av landet gjorde det nödvändigt. Såvitt de visste hade det alltid varit så, och några kommunalstämmor framhöll att renskötelsen skulle dö ut om samerna fråntogs rätten att vid behov komma ner till kustlandet.

Det ville man inte medverka till. I Norrbottens län ansågs sedvanerätten så självklar att endast ett fåtal fann anledning att diskutera den paragrafen i lagförslaget.

9. Renbeteslagen 1898

9.1. 1895 års lappkommitté

Sedan remissvaren kommit in och begrundats tillsatte Kungl. Maj:t den 1 april 1895 en ny lappkommitté. Dess uppgift var att analysera verkningarna av 1886 års lag och att komma med förslag till förbättringar. Till ordförande utsågs landshövding John Ericson i Jämtlands län. Efter hans död 1895 övertogs ordförandeskapet av justitierådet Nils Vult von Steyern, en mycket kvalificerad person som bl a varit justitieminister åren 1880-1889. Övriga ledamöter var landshövdingarna Jesper Crusebjörn (Västerbottens län), Karl Husberg (Norrbottens län), justitierådet Albert Persson, häradshövdingen i Härjedalens domsaga Julius Roman och kyrkoherde Lars Dahlstedt i Vilhelmina. Till sekreterare utsågs Carl Berg, en jurist som senare blev revisionssekreterare i Nedre Justitierevisionen (Högsta domstolen).

Kommittén kom med sitt betänkande 1896. Även det sändes ut på remiss. Remissvaren är mycket intressanta. I Jämtlands län hade en märklig omsvängning ägt rum sedan landshövding John Ericson och bruksägare William Farup (avlidna) försvunnit från arenan. Att samerna vid sina nio sammanträden samtliga uttalade sig för sedvanerättens bevarande är föga märkligt. Det är däremot överraskande att så många som 27, alltså en majoritet av de övriga 45 remissvaren från Jämtlands län, tillstyrkte att § 1 i den gällande renbeteslagen, den om sedvanerätten, skulle behållas. Åtta av dessa uttalade sig direkt i frågan medan de övriga utan kommentar accepterade förslaget. De kommuner som röstade mot var Lillhärdal, Sveg, Linsell, Hede, Vemdalen, Storsjö, Undersåker, Åre och Kall. Precis som i Västerbottens län kom alltså de negativa svaren från fjällnära kommuner.

I Ovikenområdet höll länsmannen sammanträde i Hallen socken med de bofasta i Hallens, Marby, Ovikens socknar. Tre personer från Hallen och tre från Marby infann sig. De närvarande, säger protokollet, medgav att lapparna för att kunna driva sin näring var nödsakade att använda sig av vinterbeten nedanför renbetesfjällen och ansåg att det var bra att det fastslogs i lag. Länsmän och kyrkoherdar i Hallen, Oviken och Bergs socknar tyckte detsamma. Från Klövsjö kommun föreligger denna gång inget yttrande, inte heller från Rätans

kommun. Därvarande länsman, som 1893 hade varit en varm anhängare av förslaget till en jämtländsk särlag, var nu en nästan lyrisk anhängare av Kungl. Maj:ts lagförslag och den sedvanerätt som där stadgades. Den förorsakade långtifrån så stora skador som de bofasta påstod och lapparna hade en uråldrig rätt till den i dessa fjällbygder.

Kronofogden Landén i Västra fögderiet, som starkt berördes av dessa frågor, sade sig ha haft förhoppningen att sedvanerätten kunde försvinna i den mån renbetesfjällen utvidgades. Så kunde dock inte bli fallet. ”Den utredning, som komiterade i detta afseende åvägabragt”, skrev han, ”synes mig gifva för handen, att lapparne trots de betydande utvidgningar af deras områden, som redan skett eller blifwit ifrågasatta, icke utan att hotas af undergång kunna beröfvas dem redan tillerkänd rätt att under vissa tider af året, då renbetesfjellen med dess tillökningar icke gifva renarne nödigt uppehälle, med sina renhjordar flytta ned till låglandet och der belägna enskildas egor”. Han tillstyrkte därför lagförslaget.¹⁰⁵

Lappfogden Alarik Dalqvist inkom med ett långt yttrande. Han hade också hoppats att sedvanerätten skulle försvinna i och med den pågående utvidgningen av renbetesfjällen. Efter moget övervägande hade han emellertid kommit fram till att nomadens näring ”utan gensägelse” krävde att renarna vintertid fick föras in på enskild mark. Den inskränkning bonden därigenom drabbades i sin egendomsrätt måste samerna dock kompensera genom god ordning i sin renskötsel. För de skador som renarna åsamkade bönderna skulle samerna var ovillkorligt ersättningsskyldiga. Den – i och för sig urgamla - skyldighet som lagförslaget innehöll för bönder och nybyggare i renskötselområdet att inhägna sina hässjor förkastade han. Skador genom renar orsakades i princip alltid av bristande tillsyn från samernas sida. Dalqvist ägnade resten av sitt omfattande remissvar åt ordnings- och skadeståndsfrågor. Hans polisiära (han var f.d. länsman) och negativa inställning till samer och renskötsel lyser ofta igenom.

Länsstyrelsen slutligen konstaterade att flertalet av de bofasta denna gång vitsordat att sedvanerätten var nödvändig. På grund av detta och kommitténs övertygande argumentering hade länsstyrelsen nu låtit sina tidigare betänkligheter falla. Den påpekade dock att sedvanerätten kunde ha behållits även om en särskild renbeteslag för Jämtlands län hade antagits. Det hade då varit lättare att fastställa en geografisk gräns för denna rätt. Länsstyrelsen gick vidare till storms mot att ordet ”hitintills” tagits bort i meningen områden

¹⁰⁵ Bevisuppgift 1:10

”som hitintills besökts”. Det lämnade utrymme för samisk expansion till nya betesområden, menade länsstyrelsen.¹⁰⁶

I sitt betänkande konstaterade lappkommittén att ingen i Västernorrlands, Västerbottens och Norrbottens län bestred samernas rätt att med sina renar vintertid flytta till områdena nedanför lappmarksgränsen.¹⁰⁷ Däremot krävde förhållandena i Jämtlands län en utförlig argumentation. Där hade man hävdade att den utvidgning av renbetesfjällen som ägde rum genom de pågående inköpen av hemman gav tillräckligt utrymme för samerna även vintertid. Länets lappfogde hade dock påpekat, att samerna även efter dessa inköp kunde vara nödsakade att vissa vintrar flytta utanför renbetesfjällen. Det kunde de också enligt hans mening få göra, om de genom avtal med berörda jordägare förvärvade rätt att göra så. Den uppfattningen hade också den kommitté haft som 1893 tillsatts för att föreslå vilka områden som skulle inköpas för att utvidga renbetesfjällen.

1895 års lappkommitté vände sig dock mot denna idé. I betänkandet heter det beträffande möjligheterna att sluta avtal:

Äfven om detta i många fall kunde lyckas utan alltför stora uppförringar å lapparnes sida, skulle dock, allrahelst sedan numera stora delar af dessa trakter undergått laga skifte, hvarigenom jorden delats i smärre områden, öfver hvilka de särskilde egarne ensamme förfoga, enstaka jordegare genom att vägra upplåtande af sina egor till betning eller till och med till genomtåg kunna beröfva lapparne alla fördelar af de med andra jordegare ingångna aftal. Att åter söka vinna det erforderliga utrymmet genom fortsatta inköp af nya områden, skulle säkerligen taga större tillgångar i anspråk än staten ville eller kunde för detta ändamål offra. Ej heller kan ett sådant förfarande att till utmark förvandla vidsträckta redan odlade bygder ur statsekonomisk synpunkt försvaras.

Kommitténs slutsats blev att sedvanerätten i den form den fastställts i 1886 års lag skulle bibehållas och att någon särskild lagstiftning för Jämtlands län inte kunde accepteras. Den enda skada som bofasta enligt kommitténs uppfattning åsamkades var den som skedde på bärgat hö, och det problemet kunde åtgärdas med långt mindre drastiska medel än att förbjuda samerna att vintertid vistas på enskild mark. Att förbättra 1886 års renbeteslag genom att

¹⁰⁶ Justitiedepartementet, Konseljakt den 8 februari 1898, vol. Ib-II (RA).

¹⁰⁷ Förslag till lag om de svenska lapparnes rätt till renbete i Sverige samt till lag om renmärken, Kommittébetänkande den 27 maj 1896. Riksdagen 1898 II. 2. 1 s.1 ff.

skapa ett omfattande regelsystem för bofastas och samers inbördes relationer blev i stället kommitténs huvuduppgift.

Kommitténs lagförslag antogs av riksdagen med överväldigande majoritet 1898 och paragrafen om sedvanerätten kom endast att innehålla smärre ändringar jämfört med 1886 års lag. Den viktigaste var att ordet "hitintills" ströks i formuleringen trakter "hvilka de efter gammal sedvana hitintills hafva besökt". Man ville därigenom undvika att bevisningen vid framtida tvister om sedvanerätt ovillkorligen skulle hänföras till tiden före 1886 års lags trädande i kraft.

I och med detta hade en mycket viktig rättsprincip slutgiltigt fastställts. Sedvana kan emellertid endast förvärfvas om den är okvald, d.v.s. ej blir eller blivit ifrågasatt av omgivningen. Förekomsten av protester kan vara skäl att underkänna uppkomsten av en sedvana. En protest får dock inte rikta sig mot gällande lag. Renbeteslagarna 1886 och 1898 innebar enligt renbeteslagarnas förarbeten att det fanns servitutsliknande inskränkningar i de norrländska markägarnas fria dispositionsrätt. Dessa inskränkningar skulle gälla även retroaktivt för de hemman som avvitrats och skattlagts före 1886. Protester från tiden dessförinnan på den grunden att renar befunnit sig på avvitrade enskild mark kunde av den anledningen inte godtas. Vad som kunde räknas var om det kunde påvisas att samer inte av ålder vistats i området.

9.2. Renbetesfjällen och sedvanerätten på 1890-talet

Förhållandena i Jämtlands län har alltid varit speciella och krävt särskild uppmärksamhet. I sin årsberättelse 1896 lämnade tillförordnade lappfogden i Jämtlands län, Alarik Dalqvist, en ingående redogörelse för de olika lappbyarnas vistelseorter och flyttningsvägar under året.¹⁰⁸

Det är vinterflyttningarna som främst intresserar oss här, och det är viktigt att notera att Dalqvists redogörelse avser inte bara året 1896 utan speglar ibland även äldre förhållanden. Inte sällan hänvisar han till hur det var för 20-30 år sedan eller mer.

När det gäller de centrala och nordliga lappbyarna i länet är det alldeles uppenbart att vinterflyttningarna av hävd sträckt sig långt utanför renbeteslanden. Frostvikenbyarna flyttade ofta ända ner till Medelpad och norra Hälsingland, de andra lappbyarna som längst ner till Indalsälven och i några fall söder därom. Den mot samerna annars mycket kritiske lappfogden Dalqvist hade inga invändningar mot detta.

¹⁰⁸ Lappfogdens årsberättelse 1896. Lappfogdens i Jämtlands län arkiv, vol. BII:1 (ÖLA)

Värre var det med de tre sydligaste lappbyarna. Åre-Storsjö lappby (sammanslagna enligt KB:s beslut den 15 dec. 1890) flyttade inom Åre och Undersåkers socknar ner mot Särvfjället och vidare ner till Vemdalsens kyrka. En annan grupp gav sig in på Tännäs lappbys område ända ner till Idre och västra delen av Linsells socken fram till Sonfjället. Oordningen i denna lappby uppgavs vara stor och ledde till problem för de bofasta även på den norska sidan. I gamla tider hade Åre lappby enligt uppgift flyttat andra vägar ner till Vallbo skogar och Sällsjöfjäll i Jämtland. Storsjö lappby flyttade ner till Ljusnedals bruks marker samt ned mot Långå eller Särvfjället och fram emot "Vemdalskölen".

Ovikens lappby, som innefattade även gamla Anariset lappby, hade vinterbetesplatser i Torsborg och Börtnan. De flyttade också längre söderut ända ner till Skålans byar så att Ljungan bildade betesgräns i söder. Det är inte alldeles lätt att tolka denna beskrivning. Skålan ligger vid en utvidgning av Ljungan som bildar sjösystemet Lännässjön, Klövsjösjön och Fotingen som ligger vid foten av Klövsjöfjället. Det vore närmast underligt om samerna inte vintertid använde detta lavrika fjäll som över isarna var lätt tillgängligt på andra sidan sjösystemet. En senare undersökning visar att vintervistet Börtnan bildade utgångspunkt för renbeten på detta fjäll (se avsnitt 10.1). Om lappbyns flyttningar gick österut mot Oviksbygden bildade Håxåsen och Möckelåsens skogar gränsen. Man kunde också flytta norrut till Sällsjö bys skogar och vidare in i Mattmars socken norr om järnvägen. Ibland flyttade ovikenlapparna också förbi Fjällsågen till Hallens socken. Någon bundenhet till de egna skattefjällen räknade uppenbarligen ingen med.

Lappfogde Dalqvist gjorde som slutkommentar följande uttalande:

Den för dessa 3 lappbyar (Åre-Storsjö, Ovikens, Tännäs) af ofvannämnde kommitté till inköp föreslagna mark torde, om den blir förvärfvad, tillgodose ej blott bete under den varmare årstiden utan äfven till en god del vinterbete inom de gränser, der lapparne efter gammalt hafva sedvanerätt (---) Det vore dock utan tvifvel bäst, om i Herjeådalen, der sedvanerätten kan ifrågasättas, och dit lapparne säkerligen kommit senare än de bofaste, betningen å enskildes egor under vintern kunde genom förvärf af mark inskränkas till det minsta möjliga".

Lappfogden ansåg alltså att sedvanerätt i Härjedalen fanns men att de utvidgade renbetesfjällen i Härjedalen borde göras så stora att de räckte även för renarnas vinterbeten. Den uppfattningen hade han inte om övriga delar av länet. En genomgång av konseljakterna för förvärven av utvidgningshemman till renbetesfjällen har gjorts, utan att det varit möjligt att påvisa att myndigheterna uppfattade att Dalqvists målsättning någonsin uppnåddes, inte

ens när Ljusnedals bruks stora områden förvärvades.¹⁰⁹ Han kom f.ö. själv att senare ändra uppfattning.

10. Renbeteslagen 1928

10.1. Undersökningarna 1912-1916

Till riksdagen 1908 inlämnades en motion (nr 163) som gällde lapparnas sociala situation. I den hemställdes

att Riksdagen ville i skrifvelse till Kungl. Maj: t anhålla, det Kungl. Maj:t täcktes låta utreda och taga under ompröfning, hvilka åtgärder som böra vidtagas för att dels vidmakthålla, värna och trygga den nomadiserande lappbefolkningens tillvaro och främja renskötelsns utveckling och dels förhjälpa den öfriga lappbefolkningen ur dess betryckta ställning och bereda den lämpliga existensmöjligheter, samt för Riksdagen snarast framlägga de förslag, hvartill en dylik utredning och pröfning kunna gifva anledning.

I departementet kopplades motionen samman med en skrivelse från länsstyrelsen i Jämtlands län den 17 april 1906. I denna beskrevs de jämtländska lapparnas beträngda läge. Det påpekades bl a att antalet renskötande samer halverats sedan 1890 och att de numera endast utgjorde 30 % av den samiska befolkningen. Renstammen hade också kraftigt decimerats. Länsstyrelsens uppfattning var att renskötelsen med tiden skulle upphöra helt, men anhöll om att Kungl. Maj:t ville vidta åtgärder för att göra övergången till andra näringsgrenar så lite smärtsam som möjligt.

Motionen och skrivelsen från Jämtlands län föranledde regeringen att tillsätta en arbetsgrupp som skulle utarbeta ett program för undersökningar om samernas situation i Sverige. De personer som kallades var biskopen i Luleå stift Olof Bergqvist, landshövdingarna Karl Bergström i Luleå, Henning Björklund i Umeå och Johan Widén i Östersund samt gruvdisponenten vid LKAB i Kiruna, filosofie doktor Hjalmar Lundbohm.

Av texten i statsrådsprotokollet framgår att programmet bl. a. gick ut på att införskaffa

¹⁰⁹ Justitiedepartementets konseljakter 1888-06-29 nr.5, 188-11-09 nr.7, 1889-01-25 nr.10, 1889-02-22 nr.11, Finansdepartementets konseljakter 1891-05-22 nr.25, 1892-02-19 nr.14, 1892-07-06 nr.3, 1892-09-02 nr.11, 1893-02-17 nr.6, 1893-07-07 nr.13, 1893-10-20 nr.13 (Ljusnedal), Jordbruksdepartementet 1901-09-13 nr.5 (RA)

uppgifter dels rörande antalet lappfamiljer, lapparnas ålder m m, deras utbredning och sysselsättning, dels rörande den omfattning i hvilken lapparna åtnjöt fattigvårdsunderstöd och arten af understödet, dels antalet nötkreatur, hästar, får och getter, som ägdes af lappbefolkningen inom Jämtlands län, dels om det af motsvarande boskap i den del af Västerbottens och Norrbottens län, som låge ofvanför odlingsgränsen, dels angående de skadeersättningar som af lapparna under åren 1906-1908 utbetalts för de skador, som deras renar förorsakat inom riket, dels ock i fråga om lapparnas förhållanden och lefnadsvillkor i allmänhet.

Programmet var som synes mycket ambitiöst. Snart tillkom en annan fråga som krävde särskilda hänsyn, nämligen konventionsförhandlingarna med Norge. Utrikesministern, under vilkens ansvar förhandlingarna från svensk sida fördes, menade att det tillgängliga faktaunderlaget var för dåligt. Civilministern var av samma uppfattning men påpekade att flera utredningar som berörde samernas förhållanden redan pågick inom hans område. Det var uppenbart att det behövdes en samordning och en gemensam ledning.¹¹⁰

Den som fick uppdraget att svara för denna ledning var landshövdingen i Norrbottens län, Oscar von Sydow. Han skötte utredningsuppdraget vid sidan av tjänsten som landshövding, varför arbetet inte kan följas genom länsstyrelsens diaries och protokoll. Lyckligtvis har han i länsstyrelsearkivet efterlämnat sin privata kopiebok från de aktuella åren.¹¹¹ I denna ingår en kopia av en skrivelse till chefen för Civildepartementet, den 20 december 1912, av vilken framgår att von Sydow uppdragit åt ”ynglingarna” Bergström, Jonasson och Österberg att verkställa undersökningar i Västerbottens län och att rapportera resultatet när de var slutförda. Undersökningarna hade omfattat intervjuer med 80 lappar i länet, därav 72 fjällappar och 8 skogslappar. Intervjuerna hade skett ”i hufvudsaklig öfverensstämmelse med ett af mig fastställt formulär”, heter det i skrivelsen.

De ”ynglingar” landshövding von Sydow talade om var ingalunda några oerfarna ungdomspraktikanter utan tvärtom mycket kvalificerade forskare och tjänstemän med stor kunskap om renskötselfrågor i och utanför landet.¹¹² En bild av hur samma undersökning året därpå genomfördes i Jämtlands län får man av en skrivelse den 28 juli 1913 från landshövding Oscar von Sydow till kollegan Johan Widén i Östersund (i samma kopiebok). I denna meddelar han att jägmästaren Eric von Sydow och fil kand Claes Österberg i augusti månad

¹¹⁰ Civildepartementets protokoll den 1 november 1912 nr. 65 (RA)

¹¹¹ Norrbottens länsstyrelses landskansliis arkiv, vol. G XXV: 2 (HLA)

¹¹² En närmare presentation ingår i SOU 2006:14 s. 219 ff.

skulle genomföra ”en enquête bland jämtlandslapparna, särskilt med hänsyn till de förestående underhandlingarna med Norge”.

Landshövdingen ber kollegan i Östersund att se till att lappfogden bistår intervjuarna ”i den mån så är erforderligt”. Han ber honom också formulera ett rekommendationsbrev som dessa kan ha med sig när de vände sig till samerna. Så hade man gjort i Västerbotten, och det hade haft god verkan. I ett brev några dagar tidigare – den 25 juli – ger landshövding von Sydow instruktioner till Claes Österberg, som uppmanas att samarbeta nära med jägmästare Eric von Sydow och att arbeta snabbt. Han påpekar att lapparna är misstänksamma, och att det därför är viktigt att klargöra för dem, att det är för deras eget bästa som undersökningarna genomförs.

Intervjuundersökningarna, som i Jämtlands län omfattade 55 samer (80 i Västerbottens län och 76 i Norrbottens), har tidigare i stort sett varit okända för forskningen och de har mig veterligt aldrig använts i några rättsprocesser. De har sedan 1930-talet varit deponerade på läns museet i Luleå. Det är tack vare mina efterforskningar inom Gränsdragningskommissionens ram som de dragits fram i ljuset och deras samband med kartor, som sedan länge funnits på Riksarkivet, klargjorts.¹¹³

Intervjuerna baserade sig på det av Oscar von Sydow fastställda frågeformuläret. Det innehöll ett 40-tal frågor, i huvudsak desamma i samtliga tre län även om den inbördes ordningen mellan dem kunde vara olika. De viktigaste frågorna i det här sammanhanget är följande:

- a) Redogör för flyttningsförhållandena föregående år
- b) Är detta den vanliga flyttningsvägen? Om ej ange hur flyttningarna brukar vara under goda och dåliga år.
- c) Har i forna tider flyttningarna i Eder by (andra bekanta byar) varit väsentligt annorlunda än nu? (speciellt har man gått längre ner mot kusten?). Anm. Frågan ställdes endast till lappar i Norrbottens och Västerbottens län och i Frostvikens socken i Jämtland.
- d) Var möter den största oviljan från de bofasta? Varpå beror skillnaden.

Flera frågor gällde också tillgången på bete inom olika delar av betesområdet. När det gäller vinterbetet ville man ha svar på frågan om renlavens längd. Man ville också ha uppgifter om

¹¹³ SOU 2006:14 s. 216 ff., 268 ff.

själva renskötseln, varvid tillgången på vaktmanskap och förekomsten av mjölkning var nyckelfrågor. Det sammanhänge med att man intresserade sig för hur långt den extensiva renskötseln trängt fram. Mjölkning av renar var tecken på att man höll sig till den intensiva renskötseln. Hälften av frågorna gällde förekomsten av bete i Norge och följderna av en eventuell gränsavstängning.

10.2. Undersökningarnas resultat

Intervjuerna i Jämtlands län - liksom i Västerbottens län - har utgjort underlag till de kartor över flyttningsleder och betesområden som ingår i Renbetesdelegationens 1913 arkiv på Riksarkivet. Kartorna är odaterade men har i Gränsdragningskommissionens digitala tittskåp av praktiska skäl tidsfäst till 1914. Genom scanning och vidare bearbetning har de omformats till samma skala och på det viset blivit jämförbara med varandra.¹¹⁴

Själva intervjuerna är, när det gäller de mest omstridda trakterna i Härjedalen och södra Jämtland, inte alltid så upplysande som man kunde önska med tanke på områdets komplexitet. En bearbetning har gjorts, troligen i samråd med lappfogden, innan vinterbetesmarkerna ritades in på en karta. Man måste dock vara medveten om att denna karta innehåller en del egendomligheter som man måste förhålla sig till. Stora områden norr om Indalsälven, som sedan gammalt är kända vinterbetesmarker, beskrivs exempelvis som genomflyttningsområden, och de områden som ligger utanför dåvarande länsgränsen finns inte med. Det gäller bl.a. de viktiga vinterbetesområdena kring Junsele, Fjällsjö och Tåsjö socknar som på den tid då kartan gjordes tillhörde Västernorrlands län.

Det verkar som om kartan främst avsett att beskriva de trakter som var kontroversiella eller oklara i något avseende. Det är då intressant att konstatera att stora delar av vinterbetesområdet i Härjedalen enligt kartan ligger ett gott stycke utanför renbetesfjällen. Gränslinjen där sedvanemarkerna upphör mot väster har följande ungefärliga sträckning: Vemdalen-Hedeviken-Råndalen-Lofsdalen-Storfjäten.

¹¹⁴ Intervjuprotokollen och därtill hörande utredningar ingår i kommittéarkivet Lapparnas förhållanden och renskötseln (YK 5441, RA). Kartorna utgörs av *Karta över de jämtländska lapparnas huvudsakliga betesområden i Sverige. Kartbilaga I till utredning angående lappförhållanden i Jämtland av E. von Sydow och C. Österberg* samt *Karta över de jämtländska fjälllapparnas flyttningsleder. Kartbilaga II till utredning angående lappförhållanden i Jämtland av E. von Sydow och C. Österberg*. Ingår i Riksarkivets kartsamling, kommittéarkiv 1766, Renbetesdelegerade 1913, blad 9 resp. 10. Kartorna är, jämte andra kartor av intresse i sammanhanget, tillgängliga på nätet under Länsstyrelsen i Norrbottens län/ Organisation/ Näringsliv och rennäring/Rennäring/ Renskötselns historiska kartor Kopior ingår även i bevisuppgift 11:1-2

Det är slående hur stor del av vinterbetena som enligt de intervjuade samerna tidigare låg på den norska sidan gränsen. Unionsupplösningen måste ha inneburit ett stort avbräck för renskötseln i södra Jämtlands län. Detta bekräftas också av ett antal ”förhör” om saken som lappfogde Abraham Staaff höll med samerna 1909-1912. Samerna i Oviksfjällen hörde dock inte till dem som under dessa år intervjuades av Staaff, säkert beroende på att de inte medverkade i några norgeflyttningar.¹¹⁵

År 1913 författade Abraham Staaff med anledning av unionsupplösningen också några promemorior om vissa lappbyars möjligheter att bedriva renskötsel utan tillgång till betesrätt i Norge. Av dessa promemorior framgår Staaffs uppfattning om sedvanemarkernas utsträckning. När det gällde Idre lappby ansåg han att tillgängliga marker fanns och borde utnyttjas inom delar av Linsells, Hede och Lillhårdals socknar och han nämner som exempel byarna Sörvattnet, Lofsdalen, Storfjäten och Häggberget. Han var osäker endast beträffande de två sistnämnda byarna. Fanns ingen sedvanerätt där borde byarna inköpas eller på annat sätt förvärfvas för vinterbete. Han pekade också på att det fanns goda renbeten på kronoparkerna Fuludalen, västra och östra Fjäten, Nipfjället och Städjan.

Mittådalens lappby hade enligt Staffs PM tillgängliga höst- och vinterbetesmarker ”inom Ljusnedal, Tännäs, Hede och Vemdalsens socknar såsom byarna Grundsjön, Medskogen, Långå, Kyrkbyn, Servsjön (Servfjället), Henådalen, Rönningsåsen och Henvålen m.fl.” Beträffande Tännäs lappby ansåg Staaff att vinterbetesmarker ”finns och bör helt utnyttjas inom delar av Tännäs, Linsells och Lillhårdals socknar samt inom de inköpta byarna Sörvattnet och Högvålen”.¹¹⁶

Staaff lämnade inte några uppgifter om betesområdena öster om Härjedalen och alltså inte om Oviken-Berg-Klövsjö-Åsarna-Rätan. Detta är helt naturligt. Ovikenlapparna (nuvarande Tåssåsens lappby) hade aldrig flyttat till Norge på vintern och berördes därför inte av de år 1913 påbörjade förhandlingar om en gränsstängning.

Staaffs beskrivning av tillgängliga vinterbetesområden för härjedalssamerna överensstämmer väl med den karta som Eric von Sydow och Claes Österberg upprättade på grundval av sina intervjuer 1913. Ett samarbete är troligt. Det var ju t.o.m. förutsatt i direktiven för deras undersökningar. Utanför Härjedalen var Vemdalsskalet och Klövsjöfjället enligt kartan samiska vinterbetesmarker. Österbergs och von Sydows intervjuer ger en del intressanta

¹¹⁵ Protokollen finns i Renbetesdelegerades av 1913 arkiv vol. 19 (RA)

¹¹⁶ Renbetesdelegerades 1913 arkiv vol. 19 och 21 (RA)

kompletterande uppgifter. Ett av de viktigaste intervisterna för Ovikensamerna låg i trakten av Börtnan och omfattade 8 kåtor. Där bodde familjerna vintern igenom. Renvaktarna däremot höll till i fäboden Sandviksdalen på Klövsjöfjället eller i Skalvallen på Vemdals skalet. Uppgiften tyder på gott samarbete med bofasta i Klövsjö. Givetvis var renvaktarna på Klövsjöfjället för att hålla uppsyn med byns renar som höll till här.

Enligt uppgift från ordningsmannen Per Paulus Larsson betalade lapparna i Ovikens lappby en slags hyra som han kallade "lega" till Klövsjö- och Vemdalsbönder. Vid närmare betraktande visar det sig dock att det inte var frågan om någon hyra i egentlig mening. Vid ett sammanträde med samerna i södra Jämtlands län som 1919 års lappkommitté höll i Vallbo den 30 juni 1920 kom det fram, att det rörde sig om en frivillig avgift som samerna betalade till markägarna för att de skulle bygga stängsel kring sina hässjor, något som renbeteslagen egentligen ålade bönder i renbetesområden att göra.¹¹⁷ Detta ekonomiska stöd, som säkert tillkommit för att skapa bättre relationer med markägarna, bekräftas också av lappfogden. I sin årsberättelse för 1905 meddelar han att samerna under betalat 600 kronor – en stor summa på den tiden - till bofasta för uppförande av hägnader i trakter där samerna svårigen kan undgå att renarna förorsakade skador på höstackar.¹¹⁸ Samerna upphörde dock så småningom med betalningarna eftersom de inte hade åsyftad verkan.

1913 års undersökningar bland jämtlandssamerna är en av de viktigaste bitarna i det svåra pussel som måste läggas för att få en bild av sedvanemarkernas utsträckning. I detta pussel ingår också ett flertal äldre och senare källor som finns uppräknade i Gränsdragningskommissionens topografiska redovisning. De pekar på en lång kontinuitet för vinterbeten utanför renbetesfjällen, även om inte alla uppgifter fullständigt överensstämmer med varandra.¹¹⁹

10.3. Lappfogden Abraham Staaffs undersökningar

Oscar von Sydow blev år 1916 landshövding i Göteborgs och Bohus län. Hans arbeten med sameundersökningarna avslutades, men de övertogs av den lappkommitté som tillsattes 1919. Kommittén fördjupade de tidigare gjorda undersökningarna genom att begära nya undersökningar som skulle genomföras av lappfogden i Jämtlands län, Abraham Staaff.¹²⁰ Denne hade varit lappfogde i länet sedan 1905 och kände väl förhållandena. Enligt direktiven

¹¹⁷ 1919 års lappkommitté (YK 193), vol. 1 (RA).

¹¹⁸ Lappfogdens i Jämtlands län arkiv vol. BI:1 (ÖLA)

¹¹⁹ SOU 2006:14, för Jämtlands och Härjedalens del s. 352 ff.

¹²⁰ Utredningen ingår i 1919 års lappkommittés arkiv på RA (YK 193) vol. 6 och i Lappfogdens i Jämtlands län arkiv vol BII:1 (HLA) men har i tryck också återgivits i E. Huss, *Utredning rörande renbetestrakter för lapparna i Jämtlands och Kopparbergs län*, Stencilerat kommittébetänkande från Jordbruksdepartementet 1959, bilaga B1

skulle Staaff utreda ”huru långt utanför renbeteslanden de till Edert distrikt hörande lapparna dels för det närvarande pläga flytta dels ock i äldre tider plägat flytta inom Västernorrlands, Jämtlands och Kopparbergs län. Särskilt noggrant torde angivas yttersta gränsen österut och söderut för lapparnas flyttningar inom nämnda län såväl för närvarande som i äldre tider”.¹²¹

Undersökningen genomförde Staaff genom intervjuer under åren 1921 och 1922. De omfattade 74 ortsbor inom Jämtlands och Västernorrlands län. Dessa representerade många olika yrken. Tonvikten låg dock på jordbrukare. Dessutom blev 36 samer intervjuade. I enlighet med direktiven lade Staaff särskilt stor vikt vid frostvikensamernas långväga flyttningsmönster. 57 ortsbor och 14 samer från deras flyttningsområde intervjuades.

Genomsnittsåldern bland ortsborna var hela 71 år. Staaffs ambition var uppenbarligen att genom att välja gamla informanter lyfta fram den historiska dimensionen. I åtskilliga fall gick minnena tillbaka till mitten av 1800-talet och i vissa fall, när informanterna återgav vad de hört av sina föräldrar, till början av samma århundrade. Metodiskt sett är det intressant att notera, att Staaff vände sig till en annan ålderskategori när han intervjuade samer.

Genomsnittsåldern bland dem var 47 år bland frostvikenssamerna och 56 år om man räknade de intervjuade jämtlandssamerna i sin helhet. Anledningen var säkert den, att Staaff också intresserade sig för hur vinterflyttningarna sett ut de två närmaste decennierna före utredningen. För det ändamålet var det bäst att tillfråga aktiva renskötare.

Undersökningens fokus låg på Frostvikensamernas långväga flyttningar ner till Bottenhavskusten. När det gäller lappbyarna i Jämtlands läns södra del uppgav Staaff att de normalt inte flyttade utom länet. Flyttningarna inom länet och ”synnerligast i äldre tid” var enligt Staaff obetydliga om man bortsåg från Hotagen- och Offerdalssamerna. ”Kalls- Oviks- och Härjedals-lapparna kunna”, skriver han, ”i det närmaste anses ej hava haft några flyttningar annat än till deras fjäll närmast angränsande trakter. Först på senare tid, då mossbete å deras egna renbetesland och de omkring dem närgränsande enskildas marker blivit sämre, hava de måst utsträcka sina vinterflyttningar; och torde de i framtiden bli nödsakade att än vidare utsträcka dem. Här vill jag erinra att flyttningar även oavsett betesförhållandena synes mig absolut nödvändiga för renskötselns bestående, ty det är huvudsakligast genom dessa flyttningar renarna kunna hållas tama”.

¹²¹ Brev till lappfogde Staaff från kommitténs sekreterare Aastrup den 25/10 1921. I Civildepartementets konseljakt den 13 juni 1919 nr. 151 (RA)

Det är viktigt att man inte hårdtrar Abraham Staaffs formuleringar. Det rör sig om relativa begrepp och i jämförelse med Frostviken- och Hotagensamernas flyttningar var de sydliga samernas flyttningar naturligtvis korta. Det innebär inte att de höll sig snävt intill fjällkanten. Hela Staaffs rika källmaterial motsäger detta. Huruvida han har rätt i att i att samerna brett ut sig mer på senare år än tidigare är svårt att bedöma. Stor sannolikhet talar för att det främst var Åre-Storsjö lappby han tänkte på. Denna stora lappbys renar hade runt sekelskiftet blivit förvildade och spridit sig över stora områden ända in i Norge, till stort förtret inte bara för de bofasta utan också för andra samer. Problemen ledde i mitten av 1910-talet till en dramatisk nedslaktning av Åre-Storsjö lappbys alla renar, vilket säkert var en stor påfrestning för Abraham Staaff. Renskötseln i Oviken lappby betecknade Staaff däremot som mycket välordnad.

Det kan i sammanhanget nämnas att Staaff med anledning av sina undersökningar 1921-1922 införde en ordning enligt vilken lappbyarna vid de årliga mötena med lappfogden skulle rapportera var de haft sina renar på vinterbeten den gångna vintern. Systemet fortsatte fram till 1971. På grundval av dessa uppgifter har jag utarbetat ett par arbetskartor där jag lagt in de ortsuppgifter som samerna lämnade. När Staaff påbörjade systemet 1922 gjorde han också en retroaktiv undersökning för åren 1910-1922. Den visar att samer från Anarisets och Ovikens lappbyar under dessa år varit flera gånger på Klövsjöfjället och Vemdalsskalet.¹²²

10.4. Lappkommitténs egna undersökningar

Lappkommittén själv höll år 1920 ett antal "förhör" såväl med samer som med bofasta. Huvudsakligen gällde de samerna i Norrbottens län och i Härjedalen. Förhör med de bofasta i Härjedalen hölls i Ljusnedal den 27 juni 1920. Riksdagsman Bergman i Tännäs förde ordet och hävdade att sedvanerätt enligt hans mening saknades både i Härjedalen och i västra Jämtland. Att lapparna inte längre fick komma in i Norge tog han som bevis på att de inte heller hade någon på sedvana grundad rätt på den svenska sidan. Lapparna hade först på senare tid tillagts vissa rättigheter, först på renbetesfjällen och därefter på skiften och hemmansdelar, som inköpts.¹²³

Lappkommitténs sekreterare Philip Aastrup gjorde efter förhörsomgången en sammanställning lappby för lappby av vad som framkommit och jämförde med tidigare kommittéers och utredningars resultat från 1886 och framåt. Detta är värt att understryka.

¹²² Jfr redovisningen i SOU 2006:14 s. 364 ff.

¹²³ 1919 års lappkommittés arkiv (YK 193, RA) vol. 1

Kommitténs slutsatser bygger alltså på kunskaper som inhämtats av olika kommittéer under 50 års tid. De redovisades i betänkandet *Förslag angående lapparnas renskötsel m.m.* (SOU 1923:51). De sammanfattande formuleringarna när det gäller sydsamerna lyder:

I fråga om Jämtlands län har utredningen givit vid handen, att så gott som samtliga socknar besökts av lapparna för renbete; och torde vidkommande Gävleborgs län, förhållandena där i stort sett vara lika, åtminstone såvitt angår den del av länet, som tillhör Hälsingland.

Beträffande Kopparbergs län torde förutom Idre socken även vissa mindre områden omedelbart mot gränsen till Jämtlands län hava besökts av lappar för renbete.

Gränserna för sedvanerättens geografiska omfattning hava av kommittén endast kunnat approximativt bestämmas. För många av ifrågavarande trakter gäller, att de regelbundet besökes av lapparna, för andra åter och särskilt dem, som ligga längre bort från fjällen, att de endast uppsökas, då renarnas behov av bete icke lämpligen kan tillgodoses på närmare håll. Långa tider kunna således, beroende på betestillgången, förflyta mellan besöken på särskilda trakter. Uppenbart torde emellertid vara, att sedvanerätten, som grundar sig mindre på lapparnas vilja än på renarnas behov av föda, icke utan vidare får betraktas såsom upphävd därför att längre tid förflutit mellan lapparnas besök.

Kommittén har av praktiska skäl icke ansett sig böra i förslaget angiva några gränser för sedvaneområdet, utan har härutinnan i sak bibehållit stadgandena i 1898 års lag.¹²⁴

10.5. Utbredd acceptans av sedvanerätten

Remissvaren från länsstyrelserna har ett särskilt intresse eftersom det ytterst var dessa som ansvarade för rennäringsfrågorna i länen. Länsstyrelserna i Norrbottens, Västerbottens och Jämtlands län anmälde inga invändningar mot formuleringarna och förslagen när det gällde sedvanerätten. Kollegorna i Västernorrlands län hade heller inte några sådana. ”Numera förekommer fjällrenskötsel under medgiven tid (oktober-april) eller del därav troligen de flesta år inom en eller annan trakt av länet. Till följd av denna renskötsel, av vilken åtminstone under senare år knappast någon olägenhet yppats, beröres – om än i jämförelsevis ringa grad – jämväl detta län av ifrågavarande lagstiftningsförslag”.

Länsstyrelsen i Gävleborgs län var däremot tveksam. Man hade inte sett renar i länet på flera decennier. Dess motsvarighet i Kopparbergs län sände bara över svaren från Särna och Idre

¹²⁴ SOU 1923:51 s. 103 f.

kommuner. Den förstnämnda tyckte att samerna tilldelades för många förmåner och den senare påstod att socknen aldrig besöktes av samer.

I Jämtlands län hade principiella erinringar framförts av Åre, Hede och Tännäs kommuner, ”medan”, som departementschefen skriver, ”det stora antalet hörda kommuner i övrigt, bland vilka ett flertal på grund av sitt utsatta läge haft särskild anledning att uppmärksamma frågan, densamma (utredningen) icke givit anledning till särskilda uttalanden” (flertalet kommuner avstod från att avge något yttrande, däribland Klövsjö och Rätan). De tre protesterande kommunerna efterlyste ett närmare fastställande av sedvanerättens geografiska gränser samt ett uttryckligt förbud för samer att ha renar på enskild mark. Beträffande det förstnämnda kravet anförde departementschefen att de omfattande utredningar som gjorts, såväl av denna kommitté som av tidigare utredningar, visade att någon definitiv gräns för vinterbetena praktiskt taget inte låter sig fastställa, annat än i södra Norrbotten och Västerbottens och Västernorrlands län där Bottenhavet utgjorde gräns. I sådana områden där gränsen var flytande återstod ingen annan utväg än att låta tvistiga fall avgöras av domstol.

Med skärpa vände sig departementschefen därefter mot yrkandet ”från vissa håll”, att samers vistelse med sina renar på enskild mark skulle göras beroende av markägarens medgivande. Ett sådant yrkande syftade direkt mot ett upphävande av ”lapparnas historiskt grundade och av statsmakterna erkända rättigheter. Det måste tillbakavisas även på den grund att fastigheterna, redan då de övergingo i enskild ägo, voro belastade med ifrågavarande servitut till lapparnas förmån”.¹²⁵

10.6. Propositionen och riksdagsdebatten

Efter remissbehandling av båda betänkandena togs frågan upp i riksdagen 1928 genom proposition nr. 43. I denna konstaterades att sedvanerättens ”approximativt beräknade geografiska omfattning” inte hade föranlett några avvikande uttalanden från Kammarkollegium eller någon av länsstyrelserna i Norrbottens, Västerbottens, Västernorrlands, Jämtlands och Kopparbergs län. Däremot hade länsstyrelsen i Gävleborgs län anfört att renskötsel knappast längre förekom i länet.

Departementschefen anslöt sig när det gällde frågor rörande sedvanerätten till kommitténs beskrivningar och förslag. En intressant invändning hade inkommit från skogslapparna i Malå lappby i Västerbottens län som hade uttalat ett önskemål att det i lagen skulle intas

¹²⁵ Riksdagen 1928. 1 saml. 6 band. Prop. 43

bestämmelser om att de för all framtid skulle få bibehållas vid rättigheten att begagna vissa närmare angivna markområden, vilka av ålder utgjort renbetesland. Departementschefen avvisade detta med motiveringen att det såväl i gällande lag som i den föreslagna (§ 7) ankommer på länsstyrelsen att avgöra fördelningen av renbeteslanden. Den sakkunnige hade dock påpekat att sådan indelning av vinterlanden inte var obligatorisk "utan må i avseende på dessa förhållas efter gammal sedvana och praxis". Departementschefen biträdde denna uppfattning.

Lagförslaget antogs med vissa smärre justeringar som inte berörde sedvanerätten i Riksdagens båda kamrar den 16 maj 1928. Frågan föranledde inte några mer omfattande debatter i kamrarna.

11. Sammanfattning

Huvudresultaten av denna undersökning kan sammanfattas i ett antal punkter, nämligen följande:

1. Tesen att samerna kom till området på 1600-talet och sedan expanderade in på de bofastas områden, den s.k. framryckningsteorin, håller inte vid närmare granskning. Den har nyligen avvisats som användbar grund för dom av Norges högsta domstol rörande ett område i Selbu kommun beläget i höjd med Härjedalen och södra Jämtland. Teorin bör avvisas även i Sverige.

2. Med stöd av vittnesmål bl.a. av professor Rudberg har markägarna hävdats att det i södra Jämtlands län redan i början av 1800-talet saknades utrymme för samisk verksamhet utanför skattefjällen. Hans egna kartor över fasta bebyggelseenheter och en analys av fäbodarnas spridningsmönster visar emellertid klart att de bofastas expansion i skogslandet under 17- och 1800-talen var omfattande. Detta bekräftas även av många samtida uttalanden. Det är minst lika troligt att det var de bofasta som gjorde intrång på samernas gamla marker än omvänt.

3. Markägarna gör många tvärsäkra slutsatser om rättssystemet i äldre tid. En närmare granskning visar att regelsystemet ofta var vacklande och motsägelsefullt. Särskilt bör framhållas att de författningar mot "kringstrykande" lappar som utfärdades på 1700-talet inte gällde renskötande samer utan s.k. "tiggarlappar".

4. I markägarnas beskrivning framstår avradslanden nära nog som privatägd mark. Det finns stor anledning att betona att de faktiskt rörde sig om kronoavradsland. Kammarkollegium, som var ansvarig centralmyndighet för kronans marker, beskrev dem som en jämtländsk variant av kronoallmänningar. Avradslanden medförde rätt till nyttjande av mark, men inte till ägande. Det finns heller ingen självklar koppling mellan avradsland och de områden som senare genom avvittringen blev privata. Tvärtom betonade avvittringsstadgan 1820 att fastighetsägarna vid avvittringen inte hade någon optionsrätt på de avradsland de tidigare nyttjat.

5. Avradsland beviljades av länsstyrelsen för att ge bönderna förstärkning när det gällde sommarbeten för boskapen. Genom att boskapen kunde föras på bete i kronans skogar kunde gräsmarkerna hemmavid sparas för slåtter av foder till vintern. Slåtter vid fäbodarna förekom, men i mindre utsträckning. Nyttjandet av avradslanden var därför koncentrerat till sommarhalvåret. På vintrarna fanns det gott om utrymme för renbeten.

Störst svårigheter i det säsongsvisa växelbruket mellan samer och bönder vållade nybyggen och de fjällnära byarna, eftersom de använde avlägsna myr- och ängar för höslåtter. Höet förvarades i hässjor och kunde inte hämtas hem förrän bärkraftigt vinterföre fanns. Innan detta före infann sig – vilket kunde dröja fram till nyåret - riskerade hässjorna att skadas och trampas ner av hungriga renar som kom från fjällen. Så förhöll det sig inom hela det fjällnära området i Norrland och är alltså inget speciellt för Jämtlands län. Det är vidare viktigt att understryka att skogarna länge saknade ekonomisk betydelse, annat än som betesmarker för boskapen. Strider om skador på skog började komma först under det sista decenniet av 1800-talet..

6. Enligt markägarna var avradslanden väl avgränsade och noga bevakade. Det finns anledning att sätta ett stort frågetecken kring detta. Före avvittringen fanns det få och ofullständiga kartor. Kartorna visar mestadels bara de för gårdarna särskilt viktiga ”nyttningarna” d.v.s. ängar, slåttermarker och fiskesjöar. Dessa utgjorde bara en bråkdel av den totala ytan som mest bestod av skog, myrar och fjäll. Gränser för skogen markeras sällan på kartorna. Inte ens den översiktskarta som lantmätare Bångensson upprättade 1781-1782 ger entydiga besked. Från samtiden f.ö. finns många vittnesmål, bl.a. av länsstyrelsen, om att gränserna på kronoavradslanden och skattefjällen var oklara. De omtalade ”intrången” avsåg mestadels intrång på nyttningar, inte hela avradsland.

7. Under avvittningen, som i Jämtlands län började redan 1821 och till största delen avslutades 1840, hade jordbrukets och nyodlingens intressen total prioritet. Endast "delägare", d.v.s. hemmansägare, hade rätt att påverka förrättningarna och endast sådana satt i avvittningsrätten. Att samerna skulle ha haft reella möjligheter att hävda sin rätt är fel. När 1841 års skattefjällsbrev utfärdades 1841 var avvittningen i praktiken klar. Jordbrukarna hade då oemotsagda lagt under sig stora områden, som tidigare betraktats som delar av skattefjäll. Att samerna genom skattefjällsbrevet 1841 gavs möjlighet att medverka i avvittningen av skattefjällen var närmast kosmetiskt för att kunna uppvisa att de blivit hörda. Avvittringshandlingarna för skattefjällen är visserligen ofullständigt bevarade, men de få som finns visar att samerna i realiteten saknade inflytande på slutresultatet. De kunde visserligen protestera men detta hade sällan någon betydelse. Samers överklaganden hos länsstyrelsen och Kungl. Maj:t ledde nästan aldrig till positiva resultat för dem.

8. Lantmätarnas kompetens att bedöma de "avsatta" skattefjällens möjlighet att föda renhjordar måste starkt ifrågasättas. Deras språkbruk är också i hög grad oklart. Vad menade de exempelvis när de skrev att ett fjäll kunde ge föda åt renarna under "alla årets tider". Var de användbara alla årstider eller räckte de till för bete året runt? Avvittringsprotokollen som sådana tyder heller inte på någon större omsorg från lantmätarnas sida. De är ytterst kortfattade jämfört med de mycket detaljerade som upprättades för böndernas marker.

9. I de undersökningar som genomfördes 1880 på Kungl. Maj:ts uppdrag underkändes i praktiken avvittningslantmätarnas arbete när det gällde skattefjällen. Det konstaterades att de marker som "avsatts" för samerna var helt otillräckliga och att lantmätarna saknat kompetens att bedöma renskötselns behov.

10. I det omfattande lagstiftningsarbete som bedrevs före och efter 1886 års renbeteslag förkastades tanken att renbetesfjällen – även sedan de utvidgats genom inköp – fyllde renskötselns behov av mark för vinterbeten. För att lösa problemet lagstiftades om sedvanerätten. Beslutet om sedvanerätt hade retroaktiv verkan på så sätt att klagomål över intrång på avvitttrad mark inte automatiskt kan godtas som "protest". Vad som ansågs vara avgörande var om betet ägt rum på områden som brukats "av ålder" eller inte. Så förhåller det sig än idag.

11. Lagstiftaren förkastade helt tanken att samerna skulle behöva förhandla med enskilda markägare om tillstånd att få vara på deras marker under vinterhalvåret. Förutsättningen var och är givetvis att dessa marker kunde anses vara omfattade av sedvanerätt.

12. Källmaterialet från 17–1800-talen är mångtydigt och svårtolkat. Bedömningar om sedvanemarkernas omfattning som bygger på uppgifter om kronoavradslandens och skattefjällens utsträckning betraktar jag därför som ohållbara. Frågan om sedvanemarkernas utsträckning kan enligt min mening huvudsakligen endast bedömas utifrån uppgifter som tillkommit under senare delen av 1800-talet och senare.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Riksarkivet (RA)

Civildepartementet

Direktionen för Lappmarkens Ecklesiastikverk

Finansdepartementet

Jordbruksdepartementet

Justitiedepartementet

Kammarkollegiet

Kungl. Maj:ts kansli

1882 års lappkommitté (ÄK 34)

1895 års lappkommitté (ÄK 39)

Renbetesdelegerade av 1913 (YK 1766)

1919 års lappkommitté (YK 193)

Lapparnas förhållanden och renskötseln (YK 5441)

Gränsdragningskommissionen för renskötselområdet (YK 5501)

Landsarkivet i Härnösand (HLA)

Norrbottnens läns länsstyrelse

Landsarkivet i Östersund (ÖLA)

Jämtlands läns landkontor

Lappfogden i Jämtlands län

Offerdals kyrkoarkiv

Undersåkers kyrkoarkiv

Lantmäteriet i Östersund

Förrättningsakter och kartor

Bergs kommunarkiv

Klövsjö kommuns arkiv

Kartor

Kartor i lantmäteriets i Östersund arkiv

Kartor tillhöriga Renbetesdelegationen 1913 arkiv blad 9-10 i Riksarkivets kartsamling (RA)

Digitala kartor tillgängliga på Länsstyrelsen i Norrbottens läns hemsida

Organisation/Näringsliv och rennäring/Rennäring/Renskötselns historiska kartor

Tryckta källor

Olof Joh. Broman: Glysisvallur och öfriga skrifter rörande Helsingland. Utgifna af Gestrie-Helsine nation i Uppsala, Uppsala 1954.

C.R. Ekström: Samling af Kongl. Bref och Författningar angående Storskiftes och Afvittrings-verken samt Krono-nybyggen i Rikets norra län, Stockholm 1862.

Emigrationsutredningen 1910, bilaga V

Förslag angående lapparnas renskötsel m.m. SOU 1923:51

Ludvig Berkhan Falkman: Underdånig berättelse om en af Öfverdirektören vid landtmäteriet, genom Rikets norra län och Gottland år 1850 verkställd embetsresa, Stockholm 1851

Gustaf af Geijerstam: Kulturkampen i Herjedalen. Från striden mellan lappar och bofaste, Sthlm 1891.

Joh. Otto Hagström: Jemtlands oeconomiska beskrifning eller kännning, i akt tagen på en resa om sommaren 1749, Sthöm 1751, facsimilutgåva Tandsbyn 1960.

Hede lappförsamlings husförhörlängder 1826-1898, utgiven av Anders Lööv, Dovletje, Kildeskrifter til sørsamisk historie III (Snåsa 1996)

Abrah. Abr.son Hülphers, Samlingar till en Beskrifning öfwer Norrland. Andra samlingen om Jämtland. Västerås 1775

Dito. Tredje samlingen om Herjedalen. Västerås 1777

Norges Höiesteretts dom den 24 oktober 1997 i sak Inr 61 1997, nr 96/1996

Renbetesfjällen I-V. Utredning av Gunnar Prawitz. Samernas domstolsinlaga II den 22 juni 1967 till skattefjällsmålet.

Resa genom Hälsingland och Härjedalen. En del av Johan Wilhelm Schmidts berättelse om sin resa genom några svenska landskap för att besöka samerna. Översatt och kommenterad av Anders Lööv (Luejie 1992, det tyska originalet utgivet i Hamburg 1801).

Riksdagens protokoll

Samernas sedvanemarker. Betänkande av Gränsdragningskommissionen för renskötselområdet. SOU 2006:14

Svensk Författningssamling

Svenskt diplomatarium

Årstrycket

Litteratur

Jan Eric Almquist: "Det norrländska avvitringsverket", Svenska Lantmäteriet 1628-1928, del I, Stockholm 1928.

Axel Boëthius, "Några anteckningar om lapparna i Dalarna, deras slöjd och skadliga djurfångst", Dalarnas hembygdsförbunds årsskrift nr. 3, 1923

Bertil Boëthius: Ur de stora skogarnas historia, Sthlm 1917.

Åke Campbell: Från vildmark till bygd. En etnologisk undersökning av nybyggarkulturen i Lappland före industrialismens genombrott. Facsimilutgåva efter originalupplagan 1948. Norrländska skrifter. Umeå 1982.

John Frödin, Bygdestudier i Norra Jämtland, Lunds universitets årsskrift, N.F. Avd. 1/24:1, Lund 1927

Densamme: Om fäbodbebyggelsens utbredning och olika typer i Europa. Meddelanden från Uppsala universitets geografiska institution. Ser. A. nr. 1. Särtryck ur Svensk geografisk årsbok 1929.

Carl J.E. Hasselberg: "Religionsvården bland lapparna i Jämtland och Härjedalen från sextonhundralets mitt till år 1850", Fornvårdaren V, Uppsala 1933.

Åke Holmbäck: Om lappskatteinstitutet och dess historiska utveckling. SOU 1922:10.

Filip Hultblad: Övergång från nomadism till agrar bosättning i Jokkmokks socken.

Meddelanden från Uppsala universitets geografiska institution ser. A nr. 230, Uppsala 1968.

Olof Jansson: "Jonas Torkilsson lapp", Jämtländska studier. Fest skrift till Eric Festin.

Fornvårdaren II: 2-3, Uppsala 1928

Jämtlands och Härjedalens historia. Fjärde delen 1720-1880, Stockholm 1962, femte delen 1880-1980, Östersund 1990.

Lars Kardell och Mats Olsson: Klövsjös fäbodlar. Rapport nr. 87 i Institutionens för skoglig landskapsvård rapportserie. Sveriges lantbruksuniversitet, Uppsala 2000.

Lennart Lundmark: Uppbörd, utarmning, utveckling; det samiska fångstsamhällets övergång till rennomadism i Lule lappmark, Lund 1982.

Densamme: Samernas skatteland. Institutet för rättshistorisk forskning. Serien III. Rättshistoriska skrifter, Stockholm 2006.

Ernst Manker: "Lapparna i Idre", inventering 1943 publicerad i "Särna – Idre 300 år: en hembygdsbok, 1980.

Åsa Nordin: Relationer i ett samiskt samhälle. En studie av skötessystemet i Gällivare socken under första hälften av 1900-talet, Umeå 2002

Sten Rudberg: Ödemarkerna och den perifera bebyggelsen i Nordsverige: en diskussion av vissa orsakssamband bakom fördelningen bygd-obygd, Uppsala 1957

Lilian Ryd: Kvinnor i väglöst land, Nybyggarkvinnors liv och arbete, Värnamo 1996.

Rolf Sjölin: Samer och samefrågor i svensk politik. En studie i ickemakt, Gällstad 1996.

Ingvar Svanberg: Sockenlappar, Uppsala 1981

Densamme: Hästslaktare och korgmakare, Umeå 1999.

Lars Thomasson: Ur jämtlandssamernas nutidshistoria. En mer än hundraårig kulturkamp, Östersund 2002

Densamme: "Samerna", Jämtlands och Härjedalens historia. Femte delen 1880-1980, Östersund 1990 s. 705 ff.

Densamme: Om lapparna i Jämtland och Härjedalen. Folkmängden och dess förändringar under ett århundrade. Acta Lapponica XII, Uppsala 1956.

Gösta Ullberg: Bönder , torpare och knektar i gamla Klövsjö, Del I, Uppsala 1933.

K.B. Wiklund: "Huru länge har det funnits lappar i Jämtland och Härjedalen", Jämtländska studier. Festskrift till Eric Festin. Fornvårdaren II:2-3, Uppsala 1928.

Inger Zachrisson: Möten i gränsland. Samer och germaner i Mellanskandinavien. Statens historiska museum/Stockholm, Monographs 4 (1997)

Kartbilagor

Karta 1. Bearbetning av professor Sten Rudbergs kartor i *Ödemarkerna och den perifera bebyggelsen i Nordsverige* (1957) för åren 1750-1850.

Karta 2. Karta över bebyggelseagglomerationer 1700-1919 enligt professor John Frödings *Bygdestudier i norra Jämtland* (1957)

Karta 3. Karta över fäbodan i Klövsjö socken i professor Lars Kardells och bonden Mats Olofssons *Klövsjöns fäbodan* (2000)

Karta 4. Karta över skattläggning av Tåssåsfjälls nybyggen 1798

Karta 5. Kartor över Galbergets, Löfdalens och Torsåsens nybyggen samt Hundsjö, Bosjö och Torsås fjälltrakter

Karta 6. Kartor över Sösjö, Kålås och Skäckerfjäll 1847

Digitala historiska kartor på CD